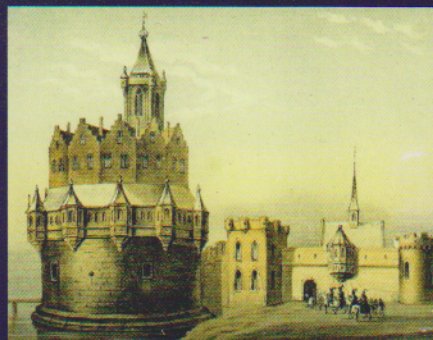

OP DEN SLOT TOT GORINCHEM

De eerste bouwfase van het kasteel (1412-1460)

Aron de Vries

JAARBOEK 2017 - DEEL 33

HISTORISCHE VERENIGING
OUD-GORCUM

OP DEN SLOT TOT GORINCHEM

De eerste bouwfase van het kasteel (1412-1460)

Voorwoord

Dit jaarboek is geheel gewijd aan het kasteel van de graven van Holland waarvan in november 2016 een deel van de kasteelmuur en een verdedigingstoren is opgegraven Buiten de Waterpoort. Een kasteel dat van 1416 tot 1580, mede door de ligging op het grensgebied van Holland en Gelderland, een uiterst belangrijke positie heeft ingenomen voor Holland en daarmee voor het noorden van het Bourgondische rijk. In dit jaarboek

kunt u nauwgezet lezen hoe aangetoond wordt dat de opgraving niet een deel van de stadsmuur was, maar een belangrijk onderdeel van de (voor-)burcht van het kasteel. Een vondst die Gorinchem nationaal onderscheidt van andere steden met 'slechts' een stadsmuur.

Onze vereniging zet zich in voor het behoud van dit unieke erfgoed van Gorinchem. Buiten de Waterpoort is

mogelijk een van de belangrijkste delen van Gorinchem. Het wordt wel eens ‘heilige grond’ genoemd. En met reden: 700 jaar geschiedenis heeft zich daar afgespeeld. Het begon met het kasteel

van de graven van Holland, Jacoba van Beieren als jonge heerseres, de dood van Willem van Arkel in de Revetsteeg en daarna het roemruchte kasteel de Blauwe Toren gebouwd door hertog Karel de Stoute die zelfs een replica voor zijn huwelijksfeest in 1468 heeft laten maken om zijn macht te illustreren. De Blauwe Toren waar later de Martelaren van Gorcum gevangen hebben gezeten, voordat ze over de aangrenzende Merwede werden afgevoerd hun dood tegemoet.

Daarbij vormt de huidige plek een werkelijk uniek en beschermd stadsgezicht met uitzicht op het net gerestaureerde Tolhuis, zicht op de wallen en tussen de kastanjabomen door is de 500 jaar oude Sint-Maartenstoren te zien. Uniek en dierbaar voor de Gorcumers.

Echter 500 jaar later is er nog steeds strijd om dit kasteel. De gemeente meent dat deze vondst een onderdeel van de stadsmuur is, waar al enige informatie over bekend is en wil de bouw van een geplande horecalocatie hoe dan ook door laten gaan. Daarbij zullen delen van deze vondst verwijderd worden. Het aantonen dat we hier met een kasteel te maken hebben, kan de gemeente hopelijk op andere gedachten brengen.

De HVOG heeft als doel in haar statuten onder andere art 2 e: ‘Het bevorderen van en instandhouding van alle zaken die uit het oogpunt van kunst, oudheid en geschiedenis in Gorinchem van belang kunnen zijn’. De belangrijkheid van deze opgraving raakt dus direct de doelstelling van onze vereniging. Wij zijn dan ook actief bezig om dit belangrijke nog bestaande fysieke bewijs uit middeleeuws Gorinchem onbeschadigd te behouden, te conserveren en goed zichtbaar te houden voor alle Gorcumers. De stad heeft een unieke kans om een educatief en toeristisch centrum te creëren en de betrokkenheid van de Gorcumse bevolking bij de eigen geschiedenis te vergroten. Laten we hopen dat dit met ons aller inzet mag gebeuren.

Paul H. Mulders
Voorzitter

21 augustus 2017

Inhoud

	Voorwoord	3
--	-----------	---

	Inleiding	9
--	-----------	---

HOOFDSTUK 1	Ligging van het kasteel	13
-------------	-------------------------	----

HOOFDSTUK 2	De voorburcht	29
-------------	---------------	----

HOOFDSTUK 3	Het huis	45
-------------	----------	----

HOOFDSTUK 4	Gorcums donrecruyt	53
-------------	--------------------	----

HOOFDSTUK 5	Afbeeldingen	59
-------------	--------------	----

HOOFDSTUK 6	Archeologie nader bekeken	77
-------------	---------------------------	----

	Annotatie	84
--	-----------	----

BIJLAGE 1	De Ravetsteeg	91
-----------	---------------	----

BIJLAGE 2	Aanvullend bouwhistorisch onderzoek	94
-----------	-------------------------------------	----

Inleiding

Toen archeologen in Gorinchem muurresten en een toren blootlegden Buiten de Waterpoort, gonsde het van de geruchten. Zou het hier gaan om de fameuze Blauwe Toren? Deze toren werd vanaf 1461 op last van Karel de Stoute gebouwd en stond langs de Merwede. Onlangs verscheen het archeologisch

evaluatierapport inclusief een bouwhistorische ondersteuning.¹ Het aangetroffen baksteenformaat werd gedateerd op de tweede helft van de 14^e eeuw. Dit formaat kwam namelijk overeen met stenen van de stadsmuur die is opgegraven in de Keizerstraat die uit deze periode dateren. Men concludeerde dat er stedelijke

Afb. 1: Een ronde toren van het kasteel aangetroffen Buiten de Waterpoort.

verdedigingswerken waren aangetroffen, namelijk een stadsmuur en een verdedigingstoren, die historisch interessant waren en ‘in situ’ (op de oorspronkelijke plaats) bewaard dienden te blijven. Zij gaven het advies de plek aan te wijzen als gemeentelijk monument.²

De bouwhistoricus onderschreef de datering van de stenen, maar gaf tevens aan dat gelet op de wijze waarop het steenhouderswerk is uitgevoerd (natuursteen) de bouw van de aangetroffen ‘stadsmuur’ gedateerd moet worden op begin 15^e eeuw. Deze muur was daarmee eerder gebouwd dan de Blauwe Toren, maar hij stelde wel vast dat de Blauwe Toren vervolgens ‘in de stadsmuur [is] ingepast.’³

Ervan uitgaande dat de muur eerder gebouwd is dan de Blauwe Toren, wil dat niet zeggen dat er dan ook sprake moet zijn van stedelijke verdedigingswerken. Uit de historische literatuur is namelijk bekend dat Willem VI van Beieren, graaf van Holland een kasteel liet bouwen nadat hij in 1412 Gorinchem en het Land van Arkel definitief bij zijn graafschap had gevoegd.⁴ De graaf stierf in 1417 na een infectie te hebben opgelopen door een hondenbeet. Hij werd opgevolgd door zijn dochter, Jacoba van Beieren. Een roerige periode volgde. Jacoba’s oom, Jan

van Beieren, betwiste haar namelijk het graafschap. In deze gehele periode werd aan het kasteel gewerkt. Het is opvallend dat zowel de archeologen als de bouwhistoricus dit slot niet eens noemen als een mogelijke verklaringsgrond voor het aangetroffene.

Hier wordt onderzocht of de aangetroffen muur en toren inderdaad gebouwd zijn als stadsverdediging dan wel als onderdeel van het kasteel van Willem VI. Dit is van belang om de aangetroffen archeologische resten te kunnen waarderen. Naar bouw en ontwikkeling van het kasteel is tot op heden zo goed als geen onderzoek gedaan. Daar wil deze publicatie tevens in voorzien. Hierbij wordt er vooral gekeken naar de periode 1412-1460. Daarna begon men namelijk de bouw van de Blauwe Toren onder Karel de Stoute. Naar deze latere bouwphase doen anderen onderzoek.⁵ Indien ook dit onderzoek is afgerond, kan er gewerkt worden aan een synthese.

Voor het onderzoek is vooral gebruik gemaakt van archiefbescheiden uit het Nationaal Archief te Den Haag, namelijk de rekeningen van de rentmeester van Gorinchem en het Land van Arkel. De rekeningen over de periode 1415-1424 bevinden zich in het Archief

van de Graven van Holland en die over de periode 1433-1460 in het Archief van de Grafelijkheidsrekenkamer.⁶ Er zijn helaas geen rekeningen bewaard gebleven uit de periode waarin de bouw van kasteel een aanvang nam. Doordat er in de periode 1415-1424 nog veel aan

het slot werd gebouwd, wordt er toch veel duidelijk over de eerste bouw. De rekeningen over de periode 1425-1432 ontbreken eveneens, maar dit gemis lijkt van minder belang. De rekeningen bevatten soms een groter ressort dan enkel Gorinchem en het Land van Arkel.

Afb. 2: Aangetroffen bouwresten van een toren en muur met schietgaten Buiten de Waterpoort, 2017.

Dat gebeurde al in de eerst bewaarde rekening waarbij rentmeester Arend van Leyenberg deze functie ook vervult voor het Land van der Lede, Leerdam en omgeving.

In de vroege rekeningen staan veel gegevens over de werkzaamheden van het slot in een verzamelrubriek, vaak aangeduid met ‘allerhande saken’. In de latere rekeningen is er vaak een aparte rubriek voor deze werkzaamheden. Onder Jacob van Nieuwkerk, drossaard en rentmeester in het jaar 1435-1436, treffen we voor het eerst een dergelijke rubriek aan. Er staat ‘Ander uitgeven dat op den slot tot Gorinchem, aen den bachuyse, aen den palen in der graften ende beneden aen den wyngaert ende bauhuse gegangen is’. De titel van deze publicatie is aan deze rubrieknaam ontleend.

In het eerste hoofdstuk wordt eerst kort de bouw van kastelen in en om Gorinchem beschreven. Er wordt tevens gekeken naar de ligging van het kasteel dat onder Willem VI gebouwd werd. In het tweede en derde hoofdstuk wordt getracht een beeld te geven van het kasteel, de voor- en de hoofdburcht. Inzichtelijk wordt gemaakt welke gebouwen precies onderdeel uitmaakten van het kasteelcomplex. Waar deze gebouwen precies stonden, blijkt vaak een

moeilijk te beantwoorden vraag door het ontbreken van een eigentijdse tekening of plattegrond van het slot. Het kasteel had naast een woonfunctie natuurlijk ook een militaire functie. In dat kader werd er ook buskruit gefabriceerd. Deze fabricage staat centraal in het vierde hoofdstuk. Daarna wordt gekeken naar kaarten en andere afbeeldingen die betrekking hebbend op het kasteel ten tijde van de Blauwe Toren. In de loop van het discours wordt er vaak naar deze afbeeldingen verwezen en dan helpt het de lezer deze afbeeldingen te kennen. In het slothoofdstuk wordt bekeken hoe we de archeologische vondsten moeten waarderen die gevonden zijn Buiten de Waterpoort. Hierbij wordt er ook gekeken of er een verklaring te vinden is voor de vondst van bakstenen die dateren uit de tweede helft 14^e eeuw, terwijl ze zijn opgemetseld begin 15^e eeuw.

Door de archeologische opgraving ontstond de noodzaak om onderzoek te doen naar het kasteel van graaf Willem VI. Door de druk om te publiceren zijn er mogelijk enkele fouten ingeslopen, hoewel er natuurlijk alles aan gedaan is om dat te voorkomen. Er was bijvoorbeeld onvoldoende tijd om de verwijzingen nog eens allemaal na te lopen en te controleren. Toch zal deze publicatie een belangrijke bouwsteen vormen van ons beeld van het kasteel.

Ligging van het kasteel

KASTELEN

In de tweede helft 13^e eeuw kregen de heren van Arkel de heerlijkheid Gorinchem in bezit. Bewijs voor het bestaan van een pre-stedelijk donjon, een middeleeuwse verdedigbare woontoren, bij de Grote Kerk is nog niet gevonden.⁷ In de 14^e eeuw en begin 15^e eeuw was er wel een stads-woning van de heren van Arkel, ter plaatse van de voormalige V&D.⁸ De heren van Arkel bouwden een aanzienlijk kasteel in het Wijdschild ten oosten van de stad.⁹

Jan V van Arkel (1362-1428) kwam in conflict met hertog Albrecht van Beieren (1336-1404) tevens graaf van Holland. Twaalf jaar lang werd er met tussenpozen oorlog gevoerd, de zogenaamde Arkelse oorlog (1401-1412).¹⁰ In 1402 werd het kasteel twaalf weken belegerd. In 1412 werd Gorinchem en het Land van Arkel gevoegd bij het graafschap Holland. Willem VI, hij was zijn vader in 1405 opgevolgd, besloot het kasteel van zijn opponent af te breken en een nieuw kasteel te bouwen in het zuidwesten van Gorinchem, het onderzoeksobject van deze publicatie.

Gorinchem werd in 1417 ingenomen door Jan met de Bellen, heer van Egmond en IJsselstein, die gehuwd was met Maria van Arkel. Troepen trouw aan Jacoba

van Beieren, ze had haar vader Willem VI onlangs opgevolgd, verschansten zich op het kasteel. Het ging er hard aan toe. Zo werd er een jaar later kalk gekocht om de kasteelmuur en een toren die ‘ontweghescoten waren’ te herstellen.¹¹ Bij de belegeraars had zich ook jonkheer Willem van Arkel (ca. 1385-1417) gevoegd, zijn vader zat sinds 1415 gevangen. Het kwam tot een gevecht van man tegen man in de Gorcumse straten. Hierbij stierven velen, waaronder Walraven I van Brederode (ca. 1370-1417) als aanvoerder van de troepen van Jacoba en aan de andere kant Willem van Arkel. Een gevelsteen in de Revetsteeg houdt de herinnering levend

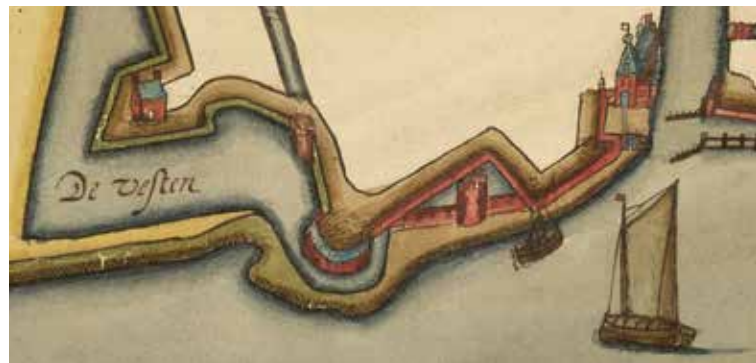
Afb. 3: Jacoba van Beieren treft te Gorinchem de omgekomen Willem van Arkel, schilderij van Charles Rochussen uit 1869 in het Dordrechts Museum.

Afb. 4: Portret van Karel de Stoute.

Afb. 5: Detail van een ontwerp van de nieuwe vestingwerken met de afgegraven Blauwe Toren, het Tolhuis en de onlangs teruggevonden toren, 1592. NA, Kaartcollectie Hingman, inv.nr. 889.

blauwkleurige arduinsteen waarmee de toren was omkleed.¹² Het kasteel werd eind zestiende eeuw gesloopt om plaats te maken voor de nieuwe omwalling. Toch bleven enkele onderdelen van het kasteel aanvankelijk buiten schot, zoals blijkt uit de kaart gemaakt door de landmeters Symon Janss en Cornelis Janss, zie afb. 5. In 1831 werden volgens Van der Aa nog enkele bouwresten verwijderd bij de Duivelsgracht.¹³ Fundamenten van het kasteel bleven bewaard in het bodemarchief.

DWANGBURCHT

In 1412 had Willem VI een keuze. Hij kon de burcht van de Arkels in het Wijdschild herstellen of een geheel nieuw kasteel laten bouwen. Hij koos voor het laatste. De afbraak van het slot van de Arkels had zeker een symbolische betekenis. Het liet aan de Gorcumse bevolking zien dat de bakens verzet waren. Bovendien had jonkheer Willem van Arkel de vredesverklaring ondertekend, maar Jan V van Arkel wou hiervan niks weten. Die oude Jan zal tandenknarsend vernomen hebben dat zijn ouderlijk huis werd gesloopt. Volgens Kemp, en in zijn kielzog Van Goch, ging het dan ook om een wraakoefening van de graaf op de Arkels.¹⁴ Dat lijkt me niet de belangrijkste reden om een nieuw kasteel te bouwen.

De graaf van Holland was in de rechten getreden van de heer van Arkel. Voortaan zou hij zich dus tevens heer van Arkel noemen en in die hoedanigheid had hij er belang bij om de continuïteit te accentueren. In de komende eeuwen zouden er bijvoorbeeld vaak personen benoemd worden tot drossaard of kastelein die een familiere-latie hadden met het adellijk geslacht Van Arkel.¹⁵ De rentmeester gaf bovendien elk jaar geld aan het altaar waar de heren van Arkel begraven lagen. De memoriediensten voor dit geslacht gingen waarschijnlijk door. Men besloot dan ook eerder tot nieuwbouw om twee bedreigingen het hoofd te bieden.

Weliswaar was de vrede getekend tussen Gelre en Holland, maar Willem VI van Beieren had veel geld toegezegd aan de hertog van Gelre voor zijn nieuwe bezittingen.¹⁶ Het was de vraag of men dit grote bedrag wel kon ophoesten. Het leek een broze vrede tussen beide vorstendommen. De Gorcumse stadsmuur bood bescherming aan het nieuwe kasteel bij een aanval uit Gelre. Bovendien kon men het slot makkelijk versterken vanaf de Merwede als er gevaar dreigde. Dat laatste bleek in 1417 toen Jacoba naar Gorinchem kwam met troepen om de belegerden te ontzetten.

Een grotere bedreiging kwam uit de stad zelf. De Gorcumse samenleving kende

namelijk twee kampen. Er waren burgers die de oorlog moe waren en zich gewend hadden tot de Hollandse graaf. Zij erkenden hem volmondig als hun landsheer. Maar er waren ook burgers van wie de loyaliteit lag bij het geslacht van Arkel. Ook dat bleek in 1417 toen Gorcumse burgers de kant kozen van Jan van Egmond en de toegesnelde Willem van Arkel. Daarmee keerden ze zich tegen hun Jacoba van Beieren, hun landsvrouw. De graaf kon zijn macht meer laten gelden door een kasteel gelegen bij de stad en dan nog wel bij de havenmond. Zo kon tevens controle uitgeoefend worden over de Gorcumse rivierhandel. Een dwangburcht is zwaar uitgedrukt, maar dat het kasteel bedoeld was om de autoriteit van de Hollandse graaf te laten gelden over de Gorcumse stadsbevolking is evident.¹⁷

TWEE THEORIEËN

Waar lag dit kasteel van Willem VI nu precies? Hierover zijn twee theorieën gangbaar die te maken hebben met de bouw van de Blauwe Toren. Volgens de eerste theorie is het hele kasteelcomplex vanaf 1461 – de Blauwe Toren maar ook het boven- en benedenhof – gebouwd in opdracht van Karel de Stoute. Het oudere kasteel van Willem VI zou dan meer noordelijk gelegen hebben met als grens het gebied Krabsteeg-Molenstraat-Revetsteeg.

Afb. 6: Jan met de Bellen, heer van Egmond en IJsselstein nam in 1417 Gorinchem in.

Deze theorie werd eind 19^e eeuw aangehangen door Van Goch en meer recent door Bert Stamkot.¹⁸ Wel moet er op gewezen worden dat de laatste deze theorie inmiddels heeft verlaten door de datering van de archeologische vondsten Buiten de Waterpoort die wijzen op een bouw aldaar begin 15^e eeuw.

De tweede theorie is dat de Blauwe Toren een voortzetting is van het eerder gebouwde kasteel van Willem VI. Deze theorie vindt in Martin Veen, betrokken bij de werkgroep archeologie van de gemeente Gorinchem, een pleitbezorger. Hij schreef dat Karel de Stoute weliswaar een nieuw slot kon hebben laten bouwen, maar het logischer te vinden dat hij ‘het bestaande complex naar zijn wensen liet aanpassen en uitbreiden naar de rivierzijde.’¹⁹ Een vrij voorzichtige opmerking.

De Gorcumse kanunnik Dirk Frankenzoon Pauw (ca. 1416-1494) schreef in zijn kroniek dat graaf Willem VI het kasteel van de Arkels in het Wijdschild had laten afbreken ‘ende hij dede weder macken aen die zuytsijde van der poorte ende mure en op die Merwen een vast begriip van eenre woninghe, opdat hij daer in mocht bij nacht ende bij daghe, alst hem belive soude...’²⁰ Het kasteel stond daarmee niet alleen aan de Merwede, maar

ook buiten de stadsmuur. De graaf kon nu zijn kasteel ook ’s nachts binnengaan als de stadspoorten gesloten waren. Pauw is op dit vlak een betrouwbare getuige, aangezien hij het kasteel met eigen ogen heeft gezien. Hij maakte bovendien mee dat de Blauwe Toren werd gebouwd. Hierover schreef hij: ‘Int jaer mcccclxi op Sinte Lambrechtsavont [16 september 1461²¹] wert geleyt den eersten steen int fondament van den grooten blauwen toorn opte Merwen aen die stede van Gorcom’.²² Hierbij schreef hij niet dat het kasteel van Willem VI werd afgebroken, zodat het daarmee de tweede theorie onderbouwt.

De midden 17^e eeuwse geschiedschrijver Abraham Kemp nam de woorden van Pauw over, maar hij voegde eraan toe dat zijn voorvader Aard Kemp funderingen van sommige torens van het kasteel de Blauwe Toren had gezien en hij had hem verteld dat ‘hertogh Willems woning meer ter stadwaard in gestaan te hebben, dan hertogh Kaarls vermaart kasteel, sulks dat deses verdervers werk in min dan 50 jaren insgelijks weder verdorven is.’²³ Deze passage onderbouwt de eerste theorie, immers het kasteel lag dan meer stadwaarts en werd in 1461 afgebroken, iets wat we niet terugzien in de rekeningen van de rentmeesters. Deze bewering

van Kemp roept echter ook vragen op. Bedoelde hij dat het kasteel van Willem VI gesloopt werd om plaats te maken voor het kasteel van Karel de Stoute? Dan zou er dus sprake (kunnen) zijn van deels een zelfde locatie. En werd dan het gehele kasteel van Willem VI gesloopt of heeft men toch onderdelen geïncorporeerd in het kasteel van Karel de Stoute?

Dat Van Goch van mening was dat het kasteel van Willem VI meer noordelijk lag, behoeft toelichting. Hij schreef dat in 1417 Willem van Arkel en zijn troepen stonden ‘tegen ’t slot in de Molenstraat en Krijtstraat’, een passage die daarmee teruggaat op de kroniek van Kemp.²⁴ Willem van Arkel stierf in de Revetsteeg, een straatje dat voorheen werd aangeduid als Krijtstraat. Men zou kunnen concluderen dat de troepen van Willem van Arkel zich slechts ophielden in de buurt van het kasteel, namelijk in de Molenstraat en de Revetsteeg. Maar Van Goch meende dat het slot van Willem VI en zijn dochter Jacoba van Beieren zich vlakbij bevond. Pauw gaf in zijn kroniek (p. 85) het volgende beeld: ‘Des quamen van den slote van Gorcom alle vrou Jacobs vrinden om te bestrijden den joncker van Arkel ende sijn vrinden in die Molenstrate.’ De troepen van Jacoba van Beieren kwamen dus uit het kasteel en bestreden de vijanden

in de Molenstraat (en Revetsteeg). Hoever men van het kasteel vocht, blijkt evenwel niet. Van Goch kende de kroniek van Pauw overigens niet, die verscheen later pas in druk.

Stamkot volgde in zijn stadsgeschiedenis de visie van Van Goch en kwam later in Oud-Gorcum Varia met nieuwe argu-

Afb. 7: Gedenksteen van het overlijden van Willem van Arkel in 1417 in de Revetsteeg.

Afb. 8: Prent van Reinier Vinkeles naar een tekening van Jacobus Buys voorstellende het gevecht in de Revetsteeg in 1417. Uit Jacobus Kok, *Vaderlandsch Woordenboek deel 18 plaat III* (Amsterdam, 1788).

menten hiervoor.²⁵ Zo stelde hij dat bij het uitzetten van de eerste omwalling er moest zijn uitgegaan van de reeds bestaande percelering. De Revetsteeg volgde het beloop van een kavel, terwijl de Krabsteeg in zijn beloop hier juist duidelijk vanaf week. Bovendien wees Stamkot op het gebruik van de naam Krijtstraat in de 15^e eeuw. Deze straatnaam had toen niet alleen betrekking op de huidige straatnaam ten westen van de Grote Toren, maar ook op de Kruisstraat, de Boerenstraat en de Revetsteeg. De

Krijtstraat volgde volgens hem op enige afstand aan de binnenzijde het verloop van de omwalling tussen de Kanselpoort en Wolpherense Poort.

In 1983 kwam in een bouwput ten zuiden van de Krabsteeg een van west naar oost lopende muur tevoorschijn die circa 9,30 meter dik was en een bewaarde hoogte had van 3,50 meter. Evenwijdig aan deze muur liep op 2,5 meter ten noorden daarvan een circa 2,5 meter dikke muur. Een provinciaal archeoloog concludeerde op basis van het steenformaat dat de muurresten mogelijk deel uitmaakten van de Blauwe Toren.²⁶ Een projectie van de kaart van Jacob van Deventer op de huidige stadsplattegrond suggereerde echter dat het kasteelcomplex met de Blauwe Toren toch zuidelijker lag. Vervolgonderzoek naar deze muurresten bleef spijtig genoeg achterwege, zodat we in het duister tasten over de precieze datering. Volgen we de eerste theorie dan zou het kunnen gaan om de zuidelijk muur van het kasteel van Willem VI. Volgen we de tweede theorie dan zou het kunnen gaan om de noordelijke muur van het kasteelcomplex de Blauwe Toren, hoewel de projectie van Van Deventer dat weersprak. Of had men een stadsmuur gevonden? De vondst in 1983 gaf geen duidelijkheid welke theorie te volgen.

Is de noordgrens onduidelijk, over de zuidgrens van het kasteelcomplex zijn de rekeningen van de rentmeesters zondermeer duidelijk. Het kasteel van Willem VI stond aan de Merwede. Zo lezen we in de rekening van 1421/22: 'Item heeft die rentmeester die muer vanden huysen doen helen nevens den water aen die Merwede van Wolferenpoort voert opwaerts also ver als thuis dat begrepen heeft...' waarvoor Boudewijn die Ledighe stenen kocht te Leerdam en de muur gemaakt werd door Roelof van Dijck.²⁷ Met het begrip 'huis' werd in de middeleeuwen wel vaker een kasteel aangeduid, namelijk een versterkt huis. Nog een voorbeeld. In 1424 maakte men haspels (haken) van hout 'die opten slote ghehanghen worden der boven der mueren ter Merwen wairt'.²⁸ En in 1441 lezen we dat een muur 'opten sloot om gesturt was ende in der Merwen ghevallen'.²⁹ Dat de Merwede de zuidgrens vormde, was ook bekend uit de Middeleeuwse Rechtsbronnen van Bruch. Daarin staat dat op 6 maart 1418 Jan van Vianen kastelein werd 'van onsen huze ende slote tot Gorinchem, dat gelegen is upter Merwede'.³⁰

PROJECTIES

Kunnen we nu de noordgrens vaststellen op basis van de rekeningen van de rentmeesters? Het kasteel zoals we dat uit

de 16^e eeuw kennen, laat volgens mij zien waar het kasteel in de 15^e eeuw lag. Of om het anders te zeggen, de Blauwe Toren is naar mijn mening inderdaad een latere toevoeging aan het kasteel dat oorspronkelijk gebouwd werd onder Willem VI van Beieren, zijn dochter Jacoba en Jan van Beieren.

Om deze bewering aannemelijk te maken, dienen we eerst te bepalen waar het kasteel stond in de 16^e eeuw. Dit lijkt vrij makkelijk vast te stellen door de kaart vervaardigd door Jacob van Deventer. Deze cartograaf kreeg van de landsheer de eervolle opdracht om alle steden van de toenmalige Nederlanden te karteren. Op de kaart van Gorinchem (zie pag. 37 voor een weergave van de hele stad) werd het kasteel duidelijk ingetekend, zie afb. 9. We zien hier ten westen twee grote torens. De meest zuidelijke daarvan was de Blauwe Toren en noordelijk, gelegen tegen de stadsmuur, een tweede toren. Deze laatste toren kende geen opbouw.³¹ Ten oosten van de Blauwe Toren lagen twee terreinen die behoren bij het kasteelcomplex. Westelijk, dus dichtbij de Blauwe Toren lag het bovenhof. Meer oostelijk, dicht bij mond van de Linge-haven, lag het benedenhof. Beide hoven waren van elkaar gescheiden middels een binnengracht.

Afb. 9: Detail van de kaart van Jacob van Deventer met het kasteel, ca. 1550.

Doordat het stratenpatroon van Gorinchem nog grotendeels hetzelfde is als in de 16^e eeuw, is het mogelijk de kaart van Deventer te projecteren op de huidige stadsplattegrond. Men krijgt dan het volgende beeld.

Afb. 10. Kaart van Jacob van Deventer op de huidige stadsplattegrond, 1:4000. Gemaakt door Arie Saakes.

We zien dat de noordelijke muur van het kasteel in de 16^e eeuw ten zuiden lag van de Krabsteeg. Maar de muur die in 1983 werd aangetroffen in de tuin van Krabsteeg 12 lag noordelijker dan de projectie van Van Deventer.

Zijn kartering bleek te controleren. Jacob Kemp, schout in Gorinchem, was betrokken bij het maken van de nieuwe vestingwerken. Hij tekende een kaart waarop ook de Blauwe Toren en de tweede toren waren getekend.

Projectie van de beide kaarten op de huidige stadsplattegrond leert dat bij Kemp de Blauwe Toren en het kasteelterrein ongeveer twintig meter noordelijker lagen. Daarmee is de vondst van de muur ten zuiden van de Krabsteeg te duiden als de noordelijke kasteelmuur.

De kaart van Jacob van Deventer kent een schaal van ongeveer 1:8300. Dat wil zeggen dat een centimeter op de kaart 83 meter is in het veld. Jacob van Deventer vertekende zich dus slechts 2,4 millimeter op zijn regiokaart.

De kaart van Kemp, met de vestingwerken van de stad als onderwerp, kent een kleinere schaal, namelijk 1:2744. Hierdoor geeft deze kaart een veel nauwkeuriger beeld.

Afb. 11: Kaart van Jacob Kemp en Jacob van Deventer op de huidige stadsplattegrond, 1:4000. Het kasteel bij Kemp ligt noordelijker dan bij Van Deventer. Gemaakt door Arie Saakes.

Afb. 12: Kaart van Jacob Kemp op de huidige stadsplattegrond, 1:2000 waarbij de Blauwe Toren aansluit op de vestingwal. Gemaakt door Arie Saakes.

Wat verder opvalt is dat de Blauwe Toren op de kaart van Kemp ongeveer net zo groot is als de tweede toren, terwijl die bij Van Deventer beduidend groter staat getekend. Kroniekschrijver Abraham Kemp onderschrijft de kartering van zijn naamgenoot. Hij schrijft dat de toren was ‘even dik, maar niet soo hoogh opgehaalt’.³² In ieder geval geven beide projecties een noordgrens van het kasteelcomplex in de 16^e eeuw, waarbij Kemp de voorkeur heeft.

KASTEELGROND

Om een kasteel te bouwen, dient men natuurlijk te beschikken over bouwgrond. Mogelijk was een deel van deze grond al in eigendom van de landsheer, maar er werden zeker ook gronden aangekocht. Op enkele van deze gronden berustten erfrenten die in handen waren van een aantal Gorcumse geestelijke instellingen. De grafelijkheid nam bij aankoop van de grond deze verplichting over. Deze kon afgekocht worden voor een veelvoud van het bedrag dat men jaarlijks moest betalen. Dit laatste gebeurde slechts ten dele. Mogelijk beschouwde men behoud van de relatie met een dergelijke instelling een goede zaak. Welke instellingen beschikten over dergelijke erfrenten?

In de rekening van 1543/44 lezen we dat de rentmeester jaarlijks op kerstavond aan

het Gorcumse kapittel 17 schilden en 2½ stuiver uitbetaalde ‘ter cause van zeeckere thynssen die zy jaerlicx plaegen te hebben uuyt diversche hofsteden begrepen inde sloete aldaer’.³³ Men moest dat jaar tevens 18 Beierse groten uitkeren aan de procureurs van het Onze Lieve Vrouwenaltaar ‘uuyt eender hoffsteede inden sloete tot Gorinchem’ en er vond een soortgelijke betaling plaats, weliswaar met andere bedragen, aan de Heilige Geestmeesters, de Gasthuismeesters, de Gorcumse begijnen en aan de besloten zusters van het Sint-Agnietenklooster. Kunnen we in de rekeningen van de rentmeester uit de periode 1415-1460 deze betalingen terugvinden? Dan zouden deze erfrenten teruggaan op een periode voor de bouw van de Blauwe Toren en daarmee bewijs leveren dat de grond waarop het kasteel in 1543/44 stond ook al voor 1460 in gebruik was als kasteelgrond.

In 1434 werden er tijdens kerstavond tien schilden aan de kanunniken betaald vanwege de ‘huusen ende hofsteden dair dat nyen slot byden Merwede ghemaict is’.³⁴ Men betaalde dat jaar tevens voor 1433, want toen was de betaling achterwege gebleven. Over deze betaling ontstonden vanaf 1436 problemen. De stadhouder van de drossaard, Jacob van Niekerk, stelde samen met het stadsbestuur een

oorkonde op waarin men verklaarde schepenbrieven te hebben gezien die uitwezen dat het kapittel recht had op het jaargeld.³⁵ De grond was onder andere gekocht door Arend van Leyenburg en Jan van Vianen, beide kort na 1412 drossaard. Blijkbaar was het niet afdoende want kanunnik Johan van Ryenen reisde af naar Den Haag en overlegde daar de schepenbrieven. De zaak sleepte voort. Op 25 augustus 1440 vaardigde Filips van Bourgondië een oorkonde uit waarin hij de rechten van het kapittel erkende.³⁶ Hij deed dit vanwege de armoedige staat waarin het kapittel verkeerde en ‘in bedencknisse onser ziele’ waarin hij de kanunniken vroeg voor zijn zielenheil te bidden. Een afschrift van de hertogelijke oorkonde werd bij de rentmeestersrekening gevoegd. Meer dan honderd jaar later werd er dus nog steeds uitbetaald, waarbij men naar dit afschrift verwees.

Op kerstavond 1543 werd er ook uitbetaald aan de Heilige Geest, het Gasthuis en de begijnen vanwege erfrenten die zij bezaten. De zusters van Sint-Agnieten kregen echter betaald op 1 mei. In 1424 gebeurde deze uitbetalingen op meer en andere dagen. Bovendien kregen de instellingen niet uitbetaald voor een erfrente op één hofstad, zoals midden zestiende eeuw, maar op verschillende

hofsteden waarbij de namen van de oorspronkelijke eigenaren van de hofsteden werden opgesomd. De uitbetaling aan de Heilige Geest luidde:

‘Item reket die rentmeister als uutgheven gelt ende die heijlighe gheest binnen Gorinchem jairlix heeft opten hofsteden dair mijns ghenedighen heren slot ghemaect is. Yerst op Peter Smalen hofstat ende nu miins heren is 1 pond siaers ende verscynt jaerlix Remigij. Item op des stommen hofstat ende verscijnt [doorgestreep: opten meydach] Mertijtj 1 pond.’³⁷ Item op Gerijts Zwartten erfnamen hofstat ende verscijnt opten meijdach 1 pond. Item op Mergriet Dirck Kijnts hofstat ende verscijnt opten meydach xlvj s. ende op Louken Wouters hofstat ende tot mey verscijnt xlv s. siaers ende voir elck pont xvi beierse gulden gerekent.’³⁸

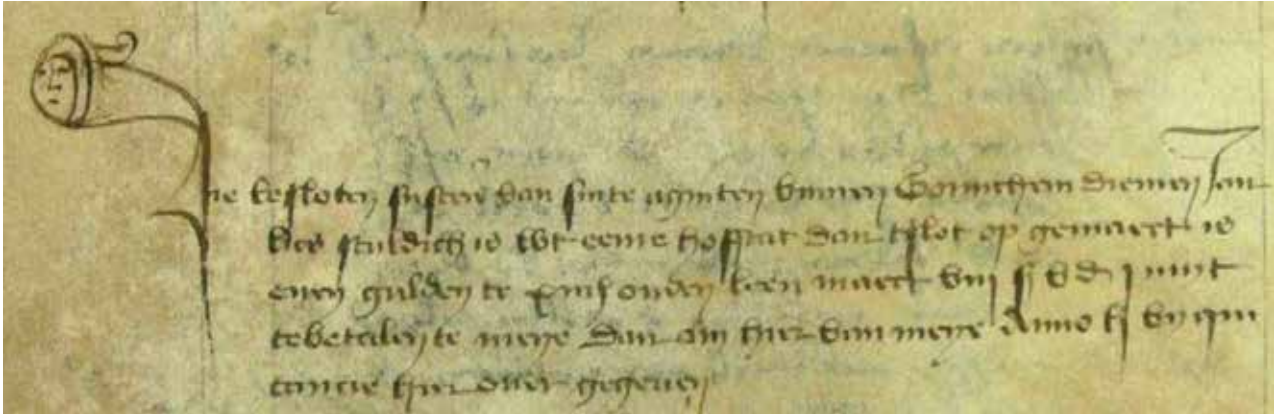
In 1434 moest men nog op twee dagen erfrenten aan de Heilige Geest betalen, mogelijk was er dus een afgelost.³⁹ Een jaar later besloot men voortaan enkel op kerstavond de erfrenten aan deze instelling te voldoen.⁴⁰ Een betaling die men midden 16^e eeuw nog steeds deed.

Naast de Heilige Geest deed de rentmeester in 1424 de volgende uitbetaling aan andere geestelijke instellingen:

‘Item heeft die rentmeijster noch betaelt ende tGasthuys tot Gorinchem jairlix heeft opten selven hofsteden dair tslot ghemaect is ende deels inder graften ghegraven sijn. Yerst op Trude Sleewijcs hofstat ende verscijnt Katherine 1 pond siaers, op Claes Clovaerts hofstat ende versciint Johannes te midsomer xxij s. siaers. Die beginen binnen Gorinchem iiii auden sc. iij beierse gulden siaers den aude sc. xl bersche groot ende verscijnt Lamberti ende die susteren van sunte Agnieten binnen Gorinchem op Segher lanss hofstat ende verscijnt opten meijdach xiii½ leuwe siaers ende voir elck pont xvi beierse gulden gerekent.’⁴¹

Op dat ‘deels inder graften ghegraven’ kom ik later terug. De zusters van het Sint-Agnietenklooster bleken te beschikken over een schepenbrief.⁴² Pas in 1435/36 vond ik een betaling aan ‘onser vrouwen bruderscap bijnnen der kerken tot Gorinchem’ voor een hofstad waar het kasteel was gebouwd.⁴³ Zij beheerden het eerder genoemde altaar. Het kan zijn dat een andere ambtenaar, bijvoorbeeld de kastelein, al eerder aan deze geestelijke broederschap de erfrente voldeed.⁴⁴

De grafelijkheid betaalde ook aan particulieren dergelijke gelden. Zo lezen we in 1433 dat er een jaargeld werd betaald aan de erfgenamen van Lambert Sculpen

Afb. 13: Post in de rekening van 1451/52 betreffende de betaling aan het Sint-Agnietenklooster te Gorinchem.

vanwege ‘Jutte Wolpherts hofstad waar de berge staat’, een verwijzing naar een hooiberg van het kasteel.⁴⁵ Ook zij kregen op kerstavond uitgekeerd. In 1445 werd deze betaling aangevochten.⁴⁶ En met succes, want de erfgenamen konden geen bewijsstukken produceren. De post kwam nog een aantal keer in de rekeningen voor, waarbij werd genoteerd dat er niet was uitbetaald. Daarna verdween deze stilzwijgend uit de rekeningen. Door deze erfrenten hebben we voldoende bewijs dat de grond waarop het kasteel in 1543/44 stond ook al vóór 1460 in gebruik was vanwege het kasteel.

AANKOOP

De eerst bewaarde rentmeestersrekening dateert van 1415/16 en men begon twee, drie jaar eerder met de bouw van het slot.

Het kan dus zijn dat een aantal erfrenten betrekking hebben op deze eerste jaren. Maar in de rekeningen staan ook enkele aankopen van percelen die daarna gedaan werden, de bouw van het kasteel was immers nog in volle gang. Ook hier kunnen de erfrenten betrekking op hebben. Door de aankoop van deze percelen, ontwikkelde het kasteelcomplex zich in noordelijke richting.

In 1415/16 kocht men drie hofsteden gelegen ‘bij Wolferenpoirt’.⁴⁷ De Wolpherensepoort was gesitueerd aan het eind van de Molenstraat. Men betaalde voor de hofstad die men kocht van ‘Lambrecht den molener’⁴⁸ drie Engelse nobel, voor de hofstad van Jannes van der Wyer vier van deze munten en voor hetzelfde bedrag kocht men een hofstad van heer Robbert

de pastoor van Leerdam. Gezien de bedragen ging het om kleine stukken grond, maar voor het kasteel was aankoop van groot strategisch belang.

In 1420 kocht de rentmeester een huis met een erf voor de grafelijkheid ‘ghelegen neven der graften vanden huysse teghen Jan van Beest’ voor 62 Arnhemse gulden.⁴⁹ En de rentmeester huurde dat jaar een woonhuis voor 6½ nobel per jaar, dat is dus meer dan de aankoop van een perceelgrond in 1415/16.⁵⁰ Een jaar later kocht men een ‘stuck erffs’ van Heyn Schoncken dat gelegen was op de Langendijk ‘buten der graften vanden huysse tot Gorinchem’.⁵¹ Dit erf liep door tot de Molenstraat en was drie roeden breed en 17 roeden lang, een vrij groot perceel. Tevens kocht men van Jan Buyzer een hofstad dat daaraan grensde die twee roeden breed en tien roeden en vier voet lang was.⁵² Deze hofstad liep van de Langendijk (nu het Eind) tot de halve watergang.

Men ruilde dit tweede perceel met een erf waar Peter Clover een huisje op had staan.⁵³ Een ongelijke ruil, waardoor de grafelijkheid aan Peter tevens acht Arnhemse gulden betaalde en als wijnkoop, ter viering van de transactie, een Hollandschild en zes leeuwen. Dat huisje was het eerste Tolhuis, dat voorzien was van een

torentje. Na de Zoen van Woudrichem in 1419 werd de grafelijke tol, die sinds 1354 in Woudrichem was gevestigd, verplaatst naar Gorinchem. Dat moet mei 1420 hebben plaatsgevonden.⁵⁴ De vroegste vermelding van een tolambtenaar is van 1 juli 1420 toen Gerrit Smoutriem werd aangesteld als tolbeziener.⁵⁵ Een jaar later werden er 48 karren puin gehaald van de afgebroken keuken van het Arkelse hof in de Krijtstraat om de straat te maken die liep ‘dairmen vanden huysse tot Gorinchem ten Tolhuys wert gaet’.⁵⁶ Mogelijk werd het voormalige erf van Heyn Schoncken gebruikt voor de aanleg van de Tolsteeg. Het erf gekocht van Jan Buyzer, lag dan ten noorden van Heyn Schonckens erf en het erf met het Tolhuis ten zuiden daarvan aan de havenmond. Men metselde tevens een muurtje dat lag ‘dwers voir dat Tolhuys’ dat voorzien was van een deur. Hiertoe kocht men 14.000 stenen van Lambert Scolp.⁵⁷

Om alles goed te documenteren werd de gezworen landmeter Heyn Sconck in 1423 betaald om de ‘hofsteden die voir den sloet liggen te meten ende tegens den goeden luden ghecoft sijn’.⁵⁸ Deze landmeter had dus zelf grond aan de grafelijkheid verkocht. Hoe was deze landmeter in het bezit gekomen van de grond? Had hij gespeculeerd op een uitbreiding

van het kasteel in noordelijke richting? En beschikte hij over voorkennis dat dit ging gebeuren? Of had de landmeter de grond gekocht als een grafelijke stroman? Gezien de opdracht om de percelen te meten, had de grafelijkheid in ieder geval geen moeite met die dubbele petten.

DE EERSTE BOUWFASE

In 1412 voegde Willem VI Gorinchem en het Land van Arkel definitief aan het graafschap Holland toe. Hij liet een kasteel bouwen dat december 1417 een belegering wist te doorstaan. Bij de bouw moest men voortvarend te werk gaan. Hierbij maakte men vermoedelijk gebruik van al bestaande bouw, namelijk een dijk en de stadsmuur.

Voor de zuid- en oostgrens maakte men mogelijk gebruik van de dijk die liep van Hardinxveld naar Gorinchem. De Langendijk kunnen we zien als het verlengde van deze (Oude) Wolpherensedijk. Op 19 maart 1593 begaf de Wolpherensedijk het, ongeveer waar nu de Vluchthaven ligt.⁵⁹ De dijk werd hersteld, maar begaf het twee jaar later andermaal. Ondertussen werkte men hard aan de nieuwe vestingwerken en men besloot landinwaarts een hogere dijk aan te leggen, de Nieuwe Wolpherensedijk. Op de kaart van de Blauwe Toren, zie afb. 43, zien we dui-

delijk hoe deze dijk van Schelluinen naar het kasteel liep. Men kon, zo laat de kaart van Jacob van Deventer zien, rondom het kasteel wandelen via deze dijk.⁶⁰ Stond de kasteelmuur op de noordzijde van de dijk? Dan hoefde men relatief weinig te metselen om tot hoogte te komen, maar kon de muur ondergraven worden. Of stond de muur achter de dijk, maar dan moest men de muur zeer hoog opmetse-len. Het archeologisch onderzoek vertelt helaas niets over een aangetroffen dijklichaam.

Voor de noordgrens maakte men waarschijnlijk gebruik van de stadsmuur. Door de Arkelse oorlog zullen de stadsfinanciën er niet best hebben voorgestaan. Minder onderhoud aan een stadsmuur kan dus zeer welkom geweest zijn. Als men inderdaad de stadsmuur bij het kasteel heeft getrokken dan hoefde men enkel de gracht te dempen die buiten de stadsmuur lag. Men moest dan komen tot een nieuwe gracht die dan gelegen was binnen de oude stadsmuur. Dit biedt een verklaring voor de betaling van de rentmeester aan het Gasthuis voor hofsteden waar het kasteel gemaakt is *‘ende deels inder graften ghegraven sijn’*.⁶¹

Maar er zijn sterkere argumenten om de hypothese te onderbouwen dat de

stadsmuur dienst ging doen als noordelijke kasteelmuur. Aan het eind van de Molenstraat stond al in de 14^e eeuw de Wolpherensepoort. Volgens Kemp was er in 1362 een windkorenmolen die bij deze poort stond die de naam gaf aan de Molenstraat.⁶² We hoeven niet af te gaan op deze 17^e eeuwse kroniekschrijver. Er zijn namelijk ook twee afschriften van akten in het Klein Keurboek waarin de poort genoemd wordt. In de eerste akte van rond 1396 werd het gebruik van de stadsgracht, ‘der poert graft’, gelegen ‘tusschen Wolferen poert ende Goddenpoert’ voor tien jaar verhuurd.⁶³ Tien jaar later werd deze gracht door beide burgemeesters voor een termijn van acht jaar verhuurd.⁶⁴ De gracht lag tussen ‘den Wolferenschen dijc ende Goddendijc’. Ook in deze akte uit 1406 werd de Wolpherensepoort genoemd. Hierin werd verder gestipuleerd dat iedereen die iets in de gracht wierp of op een andere manier schade berokkende aan de vissers door de schepenbank berecht zou worden. Volgens Van Goch, en met hem vele anderen, werd de Wolpherensepoort waarschijnlijk afgebroken bij de bouw van het kasteel.⁶⁵ Dit laatste blijkt niet het geval. In de rekeningen van de rentmeesters wordt deze poort veelvuldig genoemd als toegangspoort van het kasteel. Hierdoor wordt het zeer waarschijnlijk dat de stadspoort

en daarmee een deel van de stadsmuur opgenomen werd in het kasteel.

Waale noemt ook een aantal waltorens van de stadsmuur.⁶⁶ Bij de haven stond de Gevangentoren, maar deze werd volgens hem mogelijk pas in de periode 1412-16 gebouwd, omdat er eerder een Gevangenpoort was in de Hoge Torenstraat. Als men de stadsmuur zou volgen vanaf de Gevangentoren dan kwam men volgens Waale achtereenvolgens bij de Wolpherenpoort, de Verbanentoren, de Verboudentoren, de Scuttoren bij de Cansepoort, de Quekelentoren en de Begijnentoren, dan Dumenstein ter hoogte van de Korenbrug en als laatste de Robertstoren in het zuidoosten bij de Robbertsstraat. Naast de Wolpherenpoort blijkt uit de rentmeestersrekeningen ook dat de Gevangen- en de Verbanentoren onderdeel uitmaken van het kasteelcomplex. De Gevangentoren stond in de voorburcht. Mogelijk moeten we de Verbanentoren daar ook zoeken, maar zeker is dat niet. Het kan ook zijn dat deze laatste toren deel uitmaakte van de hoofdburcht.

Als men bouwde buiten de stadsmuren dan kunnen we het begrip ‘hofstad’ beter plaatsen. Het ging dan om landbouwgrond al dan niet voorzien van een

boerderij. Voor de aanleg van de gracht moest men ook beschikken over stadsgrond. Mogelijk valt hierdoor te verklaren dat men bij de erfrente aan het kapittel sprak van ‘huusen ende hofsteden’. Die huizen waren mogelijk gelegen binnen de stadsmuur.

EEN DELICATE VERHOUDING

De stad diende te luisteren naar de landshoer. Maar deze moest op zijn beurt wel de stedelijke voorrechten eerbiedigen die hij en zijn voorgangers aan de stad hadden gegeven. In geval van een conflict tussen stad en vorst, konden de onderdanen soms vijandig te werk gaan ten aanzien van de grafelijke ambtenaren. Dat zullen we zien in het volgende hoofdstuk. De kasteelbewoners konden de kasteelpoorten sluiten, de bruggen ophalen en het slot in staat van verdediging brengen.

Buiten de stadspoorten was een gebied waarop de privileges en de rechtspraak van de stad golden. Dit gebied werd aangeduid met de vrijheid en vormde een van de voorrechten die de vorst te eerbiedigen had. De Gorcumse rechtsregels golden in het gebied waar het nieuwe kasteel verrees, wat de verhouding tussen vorst en stad een delicate maakte. Dat de kasteelbewoners gebonden waren aan de stedelijke verordeningen bleek in 1448/49

toen men twee brandladders liet maken voor de stallen en de hooiberg.⁶⁷ Dit deed men op last van de schepenbank, ‘overmits dat dat gericht van Gorinchem in kueren geleyt hebbe van ygelijc huys te hebben leeren’. De rentmeester kocht van Dirc Heymenss vier grote sparren voor twaalf stuiver. Dirc maakte vervolgens de ladders, waarbij hij zelf zorgde voor het hout om de treden, de sporten, van te maken. Hij kreeg voor zijn moeite tien stuiver.

De voorburcht

Getracht zal worden het kasteel te beschrijven zoals het er vóór 1460 uitzag. De rentmeesterrekeningen vertellen veel over het onderhoud aan torens, poorten en andere gebouwen. Waar de rekeningen weinig over loslaten, is de positionering van deze gebouwen. Een tekening van het kasteel uit deze periode ontbreekt. Wel is er gebruik gemaakt van een tekening van het kasteel uit een latere tijd toen inmiddels de Blauwe Toren gebouwd was. Deze tekening biedt enige steun, maar het zal duidelijk zijn dat voorzichtigheid hierin geboden is. Er is immers na 1460 nog veel aan het slot gewerkt.

Het kasteelcomplex bestond uit een hoofd- en een voorburcht, de laatste ook wel aangeduid met de begrippen voorhof of buitenhof. De voorburcht vormde een vooruitgeschoven verdediging van het kasteel en het bezat daartoe een aantal torens met geschut. Zodra deze gevallen was, konden de verdedigers van het kasteel zich op de hoofdburcht terugtrekken die apart verdedigd kon worden. De meeste bezoekers van het kasteel kwamen via de Wolpherensepoort in de voorburcht die hier als eerste beschreven wordt. De hoofdburcht volgt in het volgende hoofdstuk.

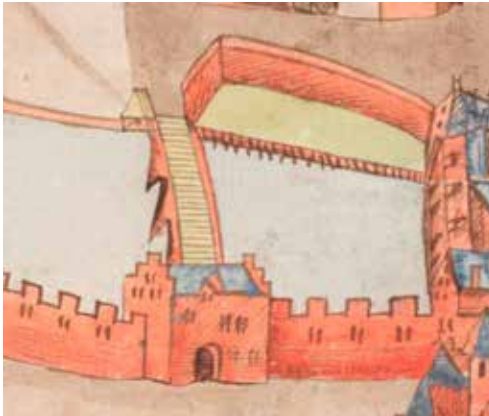
WOLPHERENSEPOORT

Volgens de tekening van het kasteel-

complex uit het derde kwart van de 16^e eeuw betrad men de voorburcht via een brug en poortgebouw die stond in het verlengde van de Molenstraat, zie afb. 43. De Wolpherensepoort was opgenomen in de ommuring van het kasteelcomplex. De rekeningen zwijgen over een nabijgelegen molen, wel is er sprake van de molenwerf bij de poort.⁶⁸ Het kan zijn dat de molen het veld moest ruimen voor de bouw van het kasteel, maar hij kan ook zijn afgebrand tijdens de Arkelse oorlog. De aanwezigheid van een molen(werf) betekent dat een deel van de grond waarop het kasteel gebouwd werd al voor 1412 in eigendom was bij de heer van Arkel en daarmee overging op de graaf van Holland als zijn rechtsopvolger. Het windrecht, en daarmee het bezit van molens, was immers aan de heer voorbehouden.

De rekeningen laten niet veel los hoe de Wolpherensepoort eruit zag. Wel kende het poortgebouw kamers, want in 1418 leverde de slotenmaker twee sleutels hiervoor.⁶⁹ Drie jaar later werden er honderd Luikse leien gebruikt om het kleine kamertje van de poort mee te dekken.⁷⁰ Een bijzondere vermelding, omdat verder nergens gespecificeerd staat waar leistenen vandaan kwamen. Het hele poortgebouw kende een leien

Afb. 14: De
Wolpherensepoort, derde
kwart 16^e eeuw.

dak. In 1457 werd er door een timmerman een kozijn gemaakt in de Wolpherensepoort.⁷¹ Was er altijd al sprake van een poorttoren? Of was de functie of het uiterlijk van het gebouw juist veranderd. Het valt op dat het gebouw in de tekening van Van der Ulft aan weerszijden torens heeft, zie afb. 15. De poort stond er in ieder geval nog in 1501 en werd mogelijk pas gesloopt bij het maken van de nieuwe vestingwerken.⁷²

Afb. 15: De
Wolpherensepoort zoals
weergegeven door Jacob
van der Ulft, midden
17^e eeuw.

In de rekeningen is vaak sprake van valbruggen. Op de tekening van het kasteel uit de 16^e eeuw zien we een dubbele valbrug liggen over de binnengracht, maar de Wolpherensepoort lijkt een vaste brug te hebben. In de vijftiende eeuw lagen hier waarschijnlijk twee valbruggen getimmerd van eikenhout. Daartussen lag een hamei of een bruggenschans, een houten poort met een valhek.⁷³ Het poortgebouw zelf kende eveneens een valhek en dubbele deuren. De hoofdbrug werd goed verdedigd. Zo lag er in de eerste helft van de 15^e eeuw een staket, een houten palissade buiten de Wolpherensepoort. Deze werd juni 1417, dus voor het beleg door Willem van Arkel, hersteld.⁷⁴ In 1418 deed men dit andermaal waarbij men wilgen haalde uit de Quellinge, een stuk land in het Wijdschild in de nabijheid van het afgebroken slot van de Arkels.⁷⁵

Het kasteel had tijdens de belegering van december 1417 stand gehouden, maar er waren blijkbaar ook een aantal zwaktes aan het licht gekomen. Vooral de gracht die voor de poort liep bleek niet te voldoen en werd onder handen genomen. Aanvankelijk dacht men aan een kademuur die 7 roeden wijd moest zijn en stapsgewijs aflopend, vervolgens een gracht die 6 roede wijd was en 7 voet

dieper dan de oude gracht en vervolgens weer een kademuur. De heer van Culemborg bepaalde vervolgens dat de gracht 2 voet dieper en 2 voet wijder moest worden. Hiermee was de gracht in totaal 8 roeden wijd, omgerekend 30 meter.⁷⁶ Het lijkt erop dat we de kademuur op afb. 14 aan de overzijde van de gracht zien. Deze kademuur staat ook op de kaart van Jacob van Deventer. Later sprak men van ‘den hoogen dijk buten Wolfaert poorte waar een bolwerk lag’.⁷⁷ De toegangsweg tot het kasteel werd nu door dit bolwerk beschermd, een vestingwerk dat we niet zien op de voorstelling van het kasteel.

OPSTAND

In 1450 viel een vonnis voor het Hof van Holland inzake de visserij op de Merwede nadelig uit voor Gorinchem.⁷⁸ Vervelend, maar niemand trok zich iets van het vonnis aan. Vier jaar later was de stad achter met de bede, een belasting aan de vorst, en tot grote ergernis van Filips de Goede bleven Gorcumse kooplieden handel drijven met zijn vijand, de Gelderse steden. Filips velde vonnis over de weerspannige stad, maar geluisterd werd er niet.⁷⁹ Op last van de vorst trok zijn stadhouder met een legertje naar Gorinchem om zijn gezag te herstellen. In de stad werd de noodklok geslagen en vergaderd met de

toegesnelde burgers. Getergd trok men op naar het slot. Waarschijnlijk bij de Wolpherensepoort gekomen, vond men deze gesloten en stilde men de woede op de brug waarbij planken werden afgebroken. Enkele dienaren van de hertog op het slot vreesden die dag voor hun lijf en leden.⁸⁰

De Gorcumse burgers hadden er voor gezorgd dat niemand het kasteel in of uit kon. In de oorkonde staat dat men over de brug niet langer ‘in onser stede voirseit niet en souden mogen geraken’.⁸¹ Nu was de brug natuurlijk gestremd, maar het lijkt ook te suggereren dat de brug de enige directe toegangsweg tot de stad was vanuit het kasteel. Men zou verwachten dat er ook een toegang was bij de haven, maar op de tekening uit de 16^e eeuw van het kasteel blijkt dat niet. In de rekeningen vinden we veelvuldig bouwmaterialen die vanuit het havenhoofd, de grote steiger bij de havenmond, met karren en kruiwagens naar het kasteel werden gebracht. Dan moest men dus door de Tolsteeg via het eind van de Molenstraat bij de Wolpherensepoort komen.

De zaak tussen de vorst en de stad werd uiteindelijk geschikt. Vijftig burgers in linnen gekleed zonder schoeisel, het

Afb. 16: Gentse burgers vragen in 1453 om vergiffenis aan Filips de Goede. Ook zij waren in linnen gekleed en zonder schoeisel.

ultieme teken van nederigheid, moesten op hun knieën gezonken om vergiffenis smeken. Enkele ‘misdadigers’ waren toen al door het zwaard berecht en natuurlijk moest de stad een aardige som ophoesten. De grafelijke oorkonde sprak tevens over ‘slappicheyt van justiciën’. Filips de Goede beval de drossaard, schout en het

gerecht van Gorinchem voortaan scherp toezicht te houden en ‘die quade corrigieren sonder yemande wie hij zij dairin an te zien of te verschoonen in eniger wijs’.⁸² In deze correctie speelde de Gevangentoren een belangrijke rol.

POORTWACHTERS EN BEWAKING

In de rekeningen was een aparte rubriek voor de betaling van poortwachters en bewakers. Het kasteel kende twee toegangspoorten die elk bediend werden door een poortwachter, in de rekeningen aangeduid met poortier of portier. Hij diende te waken en de poort ‘op ende toe te sluiten’.⁸³ Bij de burcht (het huis) was een poortgebouw, de ‘overste’ poort. Daarnaast was er een ‘nederste poort’ die waarschijnlijk op de voorburcht lag en mogelijk gelijk te stellen met de Wolphensepoort.⁸⁴ Indien er problemen rezen met de stad kon de burcht dus bevoorrad worden via het poortgebouw bij de burcht.

Het begrip ‘overste’ betekent in het Middelnederlands hoogste of voornaamste, dit in tegenstelling tot ‘nederste’ dat dus staat voor laag of onaanzienlijk. Het poortgebouw van de burcht kende namelijk een veel hogere prioriteit om te verdedigen dan de poort in de voorburcht. Als deze eerste poort bij een bele-

gering in handen van de vijand viel dan zou weldra de hele burcht vallen. Men kan zich dus voorstellen dat dit poortgebouw qua verdediging er imposanter uitzag dan de poort in de voorburcht. Toch liep het meeste personen- en goederenvervoer tussen stad en haven enerzijds en het kasteel anderzijds via deze poort in de voorburcht. Voor de dagelijkse praktijk was de ‘nederste’ poort dus veel belangrijker. Van de overste poort liep er een weg naar de keuken van de hoofdburcht.⁸⁵

Dat laatste kunnen we ook goed zien in de betalingen aan de portiers van de twee poorten. Zij werden uitbetaald op basis van een contract, want in de rekeningen staat dan dat ze elk kregen uitbetaald ‘ghelijck siin brief dair aff inhoudt’.⁸⁶ De poortwachter van de overste poort kreeg een jaarloon van zes Beierse gulden en een (wapen-)rok die het zelfde bedrag waard was.⁸⁷ Omgerekend ging het om 210 kromstaart, een zilveren munt met daarop een leeuw met een naar binnen gekrulde staart op de voorzijde. De poortwachter van de nederste poort kreeg elk jaar acht Engelse nobel, om gerekend maar liefst 431 kromstaart. Hij kreeg dus meer dan het dubbele, maar moest de poort dan ook veel vaker openen, controleren wat men kwam doen en natuurlijk de poort weer sluiten.

Naast de twee poortwachters kende het kasteel gewoonlijk drie bewakers. In 1433/34 kregen Coenraet en Jan Symonsz voor een jaar waken elk negen Arnhemse gulden (166½ kromstaart) en Cornelis slechts acht Arnhemse gulden (148 kromstaart). Bovenop dit jaarloon kregen ze om het jaar een pels uitgereikt die ongeveer 50 kromstaart waard was, waardoor ze dus feitelijk 191½ of 173 kromstaart kregen. Hiermee verdiende ze dus minder dan de twee poortwachters. Deze pels werd van schaaps- of lamsvellen gemaakt, waarbij het leer aan de buitenzijde zat en het bont aan de binnenzijde. De bewakers van het kasteel hadden deze kledij hard nodig, want ze hielden niet alleen in de zomer wacht maar ook in de gure winter. Dit deden ze in de nacht als de poorten waren gesloten. Hierbij liepen ze over de kasteelmuren, zo blijkt uit de zinsnede dat de pelsen bedoeld waren om ‘snachs in den omganc van den slot te bewaren’.⁸⁸

Door deze uitbetaling in natura kennen we tevens de namen van een aantal pelsmakers. De meesten waren waarschijnlijk Gorcumse ambachtslieden met mogelijk Heinric Horlewey van Bommel als uitzondering.⁸⁹ Naast hem werden er pelsen gekocht bij ‘Heinric Snouck den pelser’, Jan Akernaek, Quap Pouwelss en een zekere Henrick Henricxz.⁹⁰ Mogelijk was

de laatste persoon dezelfde als Heinric Horlewey dan wel Heinric Snouck. Vanaf 1449 werd er bezuinigd op de pelsen voor de bewakers. In dat jaar werden er geen pelsen gekocht, maar ‘die oude pelsen vermaect ende gelapt’ door Jan Aker-naeck.⁹¹ Ook in 1450 en 1452 gebeurde er herstelwerk aan de oude pelsen.⁹² Daarna werd er voor één waker nog een nieuwe pels gemaakt voordat de bronnen over deze pelsen zwijgen.⁹³ Het kasteel kende ook een portiershuis, onduidelijk is of die gelegen was op de voor- of de hoofdburcht.⁹⁴

In 1455/56 treffen we in de rubriek betalingen aan poortwachters en bewakers een vreemde post aan.⁹⁵ Mogelijk werd

deze post hier opgevoerd, omdat hij gedaan werd aan een van de pelsmakers, namelijk Quap Pouwelss. Deze persoon was in dat jaar pluimgraaf in het Land van Arkel. Hij was belast met de handhaving van het feodale pluimgraafsrecht, waaronder viel het recht om zwanen en duiven te houden. Hij kreeg drie wilhelmus schild betaald (75 kromsteert) ‘om die swaenen die totter heerlicheyt van Arkel behoren welke vervremdt ende verbijsstert waren weeder te samen te brengen ende die te bewairen.’ In de gracht van het slot moesten zwanen gezwommen hebben.

De wakers dienden bij onraad alarm te slaan. Ze waren hiertoe uitgerust met een metalen hoorn.⁹⁶ Tevens kocht de rentmeester ‘een clock ter waeck mede te luyden’ en daarnaast een ‘ghescell mit eenre uere clock’.⁹⁷

De Gevangentoren

Van de Wolpheresepoort liep een muur naar de Gevangentoren. De opgravingen maken duidelijk dat het ging om een gemetselde schildmuur van circa 1 meter breed, verstevigd met rondbogen en daaroverheen een (overwelfde) weergang.⁹⁸ Een deel van deze muur was rond 1441 ingestort.⁹⁹ Men maakte nu een houten palissade om de kwetsbare plek provisorisch te dichten. Tevens werd

verdere instorting van de muur voorkomen door deze te ankeren met houten balken om vervolgens het gat in de muur weer op te metselen. In dit deel van de muur was er tevens een opgang die door metselaars onder handen werd genomen. Hierbij maakte men gebruik van stenen die werden afgebroken van de kasteelmuur langs de Merwede.

De Gevangentoren lag bij het havenhoofd. Als we kijken naar de tekening van het kasteel uit het derde kwart van de 16^e eeuw zien we inderdaad een dergelijke houten steiger liggen. Toch is dit waarschijnlijk niet de plek waar de toren stond. Het houten hoofd lag in de eerste helft van de 15^e eeuw vermoedelijk noordelijker, waardoor de Gevangentoren te lokaliseren valt in het noordoosten van het kasteelcomplex. In 1418 vonden er herstelwerkzaamheden plaats aan het kasteel omdat tijdens de belegering door Willem van Arkel enkele muren en een toren ‘ontwe ghescoten waren’. Stenen werden ‘upten auden huse ghebroken’, het voormalige slot van de Arkels, en vervolgens met schepen gevoerd ‘upten hoofde bi die Waterpoert’. Deze poort vormde waarschijnlijk de grens tussen het kasteelcomplex en het stedelijk gebied, waarbij de Waterpoort mogelijk een onderdeel vormde van de stedelijke

Afb. 17: Hoorn gevonden bij kasteel Loevestein.

verdediging. Nergens lezen we immers dat de rentmeester voor onderhoud aan deze poort moest betalen. Wel leverde slotenmaker Jan Snellert in 1418 een hangslot voor het hek dat buiten de Waterpoort stond. Ook dit hek lijkt te staan op de tekening van het kasteel bij de letter ‘a’. Op de kaart van Pieter Sluyter uit 1553 zien we dat het havenhoofd toen meer noordelijk lag, zie afb. 19. Doordat dergelijke steigers van hout waren, moesten ze vaak vernieuwd worden, zo werd er

Afb. 18: Detailkaart derde kwart 16^e eeuw met houten hoofd en mogelijk halverwege de Gevangentoren en de toren die ervoor stond.

Afb. 19: Detail van de kaart van Pieter Sluyter met een steigerhoofd meer noordelijk gelegen, 1553.

tussen 1436 en 1438 een nieuw havenhoofd gemaakt.¹⁰⁰ Vanwege het voorkomen van zandbanken werden ze wel vaker verplaatst. Sterker op de tekening van het kasteel, afb. 43, staat dat men van plan was aan de overzijde een nieuw havenhoofd te maken.

In 1421 werd er gewerkt aan het interieur van de Gevangentoren. Er werden twee trappen gemaakt van wilgenhout, zodat er mogelijk twee verdiepingen waren. Tevens werden de muren gepleisterd en gewit. Men maakte namelijk een torenkamer gereed om heer Arent van Leyenburg van Schonauwen gastvrij te ontvangen.¹⁰¹ Hij was eerder drossaard geweest en kwam mogelijk enkele zaken bespreken met Wouter van Heemskerk die op 7 augustus 1420 door Jan van Beieren tot kastelein en drossaard was benoemd.¹⁰²

In 1418 is er tevens sprake van een toren ‘die voirden Gevangentoorn staet’.¹⁰³ Voor deze toren maakte men dat jaar een houten dakconstructie. Er werden wormen gemaakt, de horizontale verbinding van de gebinten en het ‘span’ werd daarop geplaatst. Onder dat spant moet men vooral verstaan de sporen van het dak. Tevens metselde men een pijp ‘van den toern die voirden Gevangentoern staet’. Zowel deze toren als de Gevangentoren

kenden aanvankelijk een rieten dak. Bij de Gevangentoren werd er eenmaal letterlijk gesproken van riet, maar ook viel eenmaal het woord ‘wey basten’.¹⁰⁴ Het riet werd dan met wilgentenen vastgebonden aan de rietlatten.

De rentmeester betaalde in 1451 voor achttien pannen waar men de Gevangentoren mee had ‘gevorst’.¹⁰⁵ Het gaat hier om een rietvorst, een dakpan die bij een rieten dak als nokafwerking werd toegepast. De toren die voor de Gevangentoren stond werd gedekt met ‘vimmen sluix’. Tegenwoordig wordt het woord ‘sluik’ vaak gebruikt voor planten die uit het riet verwijderd worden. In de middeleeuwen werd hier het materiaal mee aangeduid dat de bovenlaag vormde op het rieten dak.¹⁰⁶

Op de 16^e eeuwse tekening van het kasteel zien we een flankeringstoren met daarvoor een bouwwerk dat lijkt op een andere toren gezien de dakpartij, maar de tekening blinkt niet uit in een heldere weergave.

Toch is het mogelijk dat we kijken naar de Gevangentoren en de bijbehorende toren, zie afb. 18. In 1533 stond er in ieder geval nog een Gevangentoren op het kasteelcomplex.¹⁰⁷

Gevangenis

Het spreekt voor zich dat in de Gevangentoren ook gevangenen werden vastgezet. In 1441 timmerde men beneden in de Gevangentoren een nieuwe ‘gyole om misdadige persoonen in te setten ende te houden’.¹⁰⁸ Het Middelnederlandse woord gaiole of girole heeft zowel de betekenis van vogelkooi als gevangenhok of -kot. Het zal duidelijk zijn dat hier de tweede betekenis wordt bedoeld, een woord dat verwantschap heeft met het Engelse jail. Voor dit gevangenhok werd naast hout ook ijzerwerk gebruikt. Het is niet duidelijk hoe dit hok er precies heeft uitgezien. Er werden balken voor gezaagd van het hout dat de winter ervoor overgebleven was toen men werkte aan het havenhoofd. Het hok kende tevens een muur, want er werd kalk gebruikt om deze muur mee te witten. De cipier had een eigen kamer, niet in de toren maar in de middelste poort.¹⁰⁹

De slotenmaker leverde in 1418 een slot met twee sleutels voor de Gevangentoren. Ging het hier om een sleutel en een reserve-exemplaar of juist om een dubbelslot met twee verschillende sleutels voor extra beveiliging? In 1447 werd een smid uitbetaald voor ijzerwerk aan de ‘stocken’, een ander woord voor een gevangeniscel, en de ‘gyoelen’.¹¹⁰ Gezien het meervoud kende het kasteel blijkbaar verschillende mogelijkheden om misdadigers op te sluiten. De schout trad op als een soort politiefunctionaris, terwijl de drossaard of zijn plaatsvervanger optrad als openbaar

Afb. 20: Middeleeuwse gevangenis. Op-gesloten tijdens het gerechtelijk onderzoek, het kwam weinig voor als straf.

Eed van de drossaard en schout, eerste helft 15^e eeuw

Des drossaten eedt.
Item dat zweerdi dat ghij drossaet wesen zult tot Gorinchem ende in den lande van Arkell, onse moeder die heilige kerk ende dat capittel van Gorinchem in horen rechten houden, een ygelijc recht te doen ende te doen doen, ende in onsen rechten te houden ende te helpen staken na uwen vijf sinnen ende na inhout den hantvesten. Dat u God so help ende sijn heilighen.

Dit is der schouten eedt van Gorinchem.
Item dat zweerdij, dat ghij schout wesen zult tot Gorinchem, recht doen sult een ygeliken na inhout den hantvesten. Dat u God so help ende sijn heiligen.

Afb. 22: Een gevangene kon altijd een beroep doen op de heilige Leonardus van Noblat. Pelgrimsinsigne gevonden te Canterbury, eerste helft 14^e eeuw.

Bron: RAG, Archief Stadsbestuur inv.nr. 131 f. 40.

aanklager voor de schepenbank van Gorinchem en het Land van Arkel. Beide zwaarden een eed dat ze zich zouden richten naar het stadsrecht. Vandaar dat de rentmeester in 1440 betaalde voor het maken en plaatsen van een kaak, een schandpaal of -blok, op de Visbrug en in 1447 werd er een kaak geplaatst voor het stadhuis waar een vrouwelijke misdadiger te kijk werd gesteld.¹¹¹

De misdadigers werden niet alleen vastgezet op het kasteel, want de drossaard liet in 1435 ook een gevangenis maken in de Goddenpoort. Het opsluiten zag men in de middeleeuwen niet als een straf, maar gebeurde tijdens het gerechtelijk onderzoek. De gevangenen werden ondervraagd en soms gemarteld om ‘de waarheid’ aan het licht te brengen. Mogelijk gebeurde dit eveneens in de Gevangentoren, maar dat blijkt niet uit de rekeningen. Dat het geen pretje was om gevangen te zitten wordt dan weer wel duidelijk. In 1459 werd betaald voor twee ‘steen mitten spijkeren dairtoe dienende anden stock upten slote’.¹¹² Sommige gevangenen werden ter dood veroordeeld en vervolgens aan de galg gehangen om te tonen welk lot misdadigers konden ondergaan. In 1440 bouwde men een nieuwe galg op de Wolpherensedijk nadat de oude kapot was gegaan.¹¹³

Afb. 21: Houten kooi voor opsluiten van gevangenen, kasteel Loket in Tsjechië.

DE SCHUTTERSTOREN

In 1417 was er door Andries Claesz met zijn knecht twee dagen gebroken en gemetseld ‘aenden Gevangentoern om eenen ganck te maken aender Scut-tertoern te gaen’.¹¹⁴ De meest waarschijnlijke lezing is dat er een weergang gemaakt werd tussen de Gevangen- en de Schutterstoren. Dan zou deze toren gestaan hebben in het zuidoosten van het kasteelcomplex. De vierkante flankeringstoren van beperkte omvang op de tekening (afb. 18) kan mogelijk de

Schutterstoren zijn, maar zeker is dat niet. Wel is het duidelijk dat deze toren op de voorburch stond.

Anders dan de Gevangentoren was de Schutterstoren in 1418 met leien gedekt.¹¹⁵ Mogelijk was er bij het beleg van december 1417 veel schade opgelopen, want in 1419 werd er nog steeds hard aan de toren gewerkt.¹¹⁶ Men metselde aan de ‘regulen’ die in de Schutterstoren lagen, mogelijk bedoelde men hiermee kalkstenen banden, brak men stenen uit

de vloer en uit de nabijgelegen kasteelmuur en werd er puin van de toren afgevoerd. Tevens kreeg de toren een nieuwe schoorsteen, zodat er ook een of meerdere verwarmde vertrekken moeten zijn geweest, men maakte een klein en een groot kozijn. Mogelijk bevatte dit laatste kozijn een dubbelraam, want in 1444 maakte de glazenmaker een nieuw raam van 9 voet voor de toren en men herstelde een raam dat even groot was.¹¹⁷

In 1422 werden er troepen gehouden ‘op de scuttoren int voirgeburch upten huyse tot Gorinchem’, 10 gewapende mannen en een waker.¹¹⁸ Een jaar later was dit aantal geslonken tot vijf gewapende mannen.¹¹⁹ Mogelijk stond er tevens een waakhuis bij de toren. In 1421 besloeg een smid een tresoor, doorgaans een wandmeubel waarin van alles bewaard kon worden, van waardepapieren, zilverwerk tot huishoudelijke voorwerpen.¹²⁰ De Schutterstoren stond tevens aan een keuken – hier werd gekookt voor de dienstlieden – en aan het Timmerhuis.¹²¹ Beide gebouwen waren met riet gedekt. In het geval van de keuken werd er gedekt met spreiriet, de onderlaag van een dak, en met sluk als bovenlaag.¹²² Het Timmerhuis, een werkplaats van een timmerman, was voorzien van een klein torentje. Mogelijk ging het om een erkertorentje.

Geschut

In de Schutterstoren stonden mogelijk een aantal vuurwapens of was zelfs in gebruik als kruittoren. Het kasteel kende in 1418 immers een buskruitkamer, maar waar we deze kamer moeten zoeken, blijkt helaas niet.¹²³ Wel lagen er in 1443 een aantal ‘donrebussen’ in de Gevangentoren.¹²⁴ Het kasteel werd gebouwd in een periode waarin vuurwapens een steeds belangrijkere rol gingen spelen. Op het kasteel werden zowel buskruit als kogels, busstenen, gefabriceerd. Zie ook hoofdstuk 4.

In 1417 werd er door Andries Claesz twee dagen ‘busgaet gebroken’.¹²⁵ Men bereidde zich dus voor op een belegering. Na afloop van het beleg in december kreeg het kasteel een aantal kamerbussen in de schoot geworpen. Deze lichte kanonnen behoorden toe aan de jonkheer van Arkel en de stad Nijmegen en waren achtergelaten.¹²⁶

In 1418 maakte men busstenen en werden er in augustus van dat jaar door Jacop Claisz, Anders Claesz en de opperknecht van Gherijt Loef weer ‘bouschgate’ gebroken en andere gemaakt.¹²⁷ Een dergelijk schietgat kon natuurlijk ook gebruikt worden voor het afschieten van pijlen. Vanuit het tolhuis te Woudrichem werden in 1417 bussen, buskruit, pijlen en torken (toortsen) overgebracht.¹²⁸ Mogelijk tijdens de belegering in december.

In 1457 betaalde de rentmeester voor 1½ dozijn donrecloeten en voor twee hamers ‘dair die cloete mede gehauden woirden’.¹²⁹ De 18 stenen kogels waren bedoeld voor zes ‘voegelaers’, een type kanon met meerdere kamers. Mogelijk kon dit type geschut achterin geladen worden, wat een uitvinding was in het midden van de 15^e eeuw.¹³⁰

Afb. 23: In het bakhuis stond een oven voor het bakken van brood.

GEBOUWEN

Een van de functies van de voorburcht is verdediging. Hij vergroot de afstand tussen de aanvaller en de hoofdburcht en vormt zo

een eerste defensie. Deze verdediging werd vormgegeven door de Wolpherensepoort, inclusief het bolwerk, de Gevangentoren, de Schutterstoren en de ommuring. Daar-

naast kende de voorburcht een huishoudelijke en agrarische functie. Er stonden in de voorburcht dan ook verschillende gebouwen die invulling gaven aan deze functies, bijvoorbeeld het eerder genoemde Timmerhuis, maar ook een brouwerij, een turfhuis, een bakkerij en een varkensschot. De gebouwen op de voorburcht waren veelal met riet gedekt en de muren bestonden uit hout en stenen en werden geleemd.

Er was een loods ‘daer die moederen in wonen’.¹³¹ De bewoners waren waarschijnlijk dienstmaagden onder leiding van een moeder die op hen toezicht hield. Hierdoor werd de loods ook wel aangeduid als het Moederhuis.¹³² Een van de taken was het wassen van de kleren en beddengoed in de gracht. In 1444 werd van beukenhout de trap van de steiger (de wassteiger) gemaakt waar de moeder ‘pleecht te wasschen’.¹³³ Zes jaar later vermaakte men deze trap, maar nu stond er ‘dair die meechden op wasschen’.¹³⁴ Buiten het kasteel was een bleekveld, zie hoofdstuk 5 blz. 74, om de natte was te drogen.

De kasteelbewoners maakten gebruik van verschillende stallen, waarbij de grootste stal stond in de voorburcht. Deze werd doorgaans aangeduid als de ‘stallinge’. Hier stonden mogelijk de trekpaarden. Er

was echter ook een ‘jonkheren rosstal’ en een ‘piperstal’, waarschijnlijk stonden hier de dure rijpaarden.¹³⁵ Deze twee stallen stonden mogelijk op de hoofdburcht en naast elkaar. De rosstal was voorzien van een zolder waar de zadels van de jonkheer van Gaasbeek werden bewaard. De pijpers, bespelers van fluiten en andere muziekinstrumenten, zorgden natuurlijk voor entertainment op het kasteel, maar

Afb. 24: Het wassen en uithangen van het linnengoed. Splendor solis, 1582. British Library, Harley 3469.

Afb. 25:
Het samenkomen van
man en vrouw in de
besloten tuin, de Hortus
Conclusus, ca. 1487.

ze werden ook ingezet als reizende bode. Aanvankelijk was er ook bij het hof achter de kerk en bij de Goddenpoort een stal, de laatste werd afgebroken in 1421.¹³⁶ Hier week men naar uit als er veel bezoe-

kers voor het kasteel waren. In een van de kasteelstallen hing ook een latierboom. Een latier is een draagkoets, zodat het gezin van de heer ook met dit vervoersmiddel kon reizen.

De stal op de voorburcht, voorzien van een rieten dak, kende een tweede verdieping waar enkele kisten stonden.¹³⁷ In de buurt van de stal stond een hooiberg. In 1440 maakte men een nieuw fundament van een muur die liep aan de grote gracht tussen de stal en de 'ghewedde'.¹³⁸ Dat laatste was de drenkplaats voor de paarden die gelegen was aan de noordkant van de binnengracht. De positie van de stal in het oosten van de voorburcht bij Van der Ulft (bij hem letter Q) lijkt niet te kloppen. De stal stond vermoedelijk meer westelijk. Met puin maakte men een weg die liep tussen de stal en de drenkplaats.¹³⁹

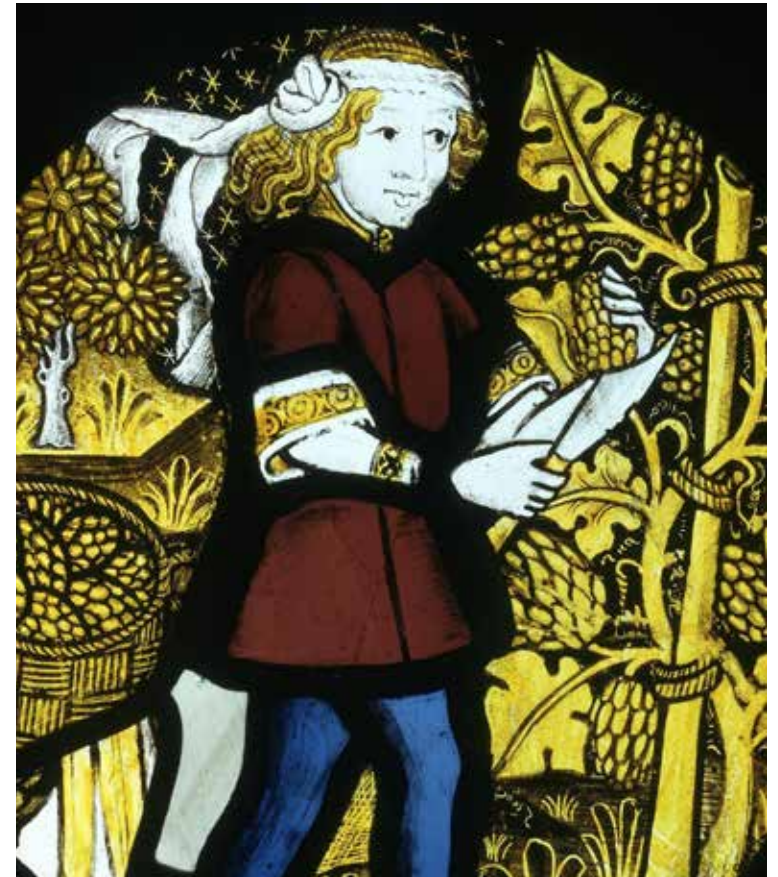
TUIN EN WIJNGAARD

Het kasteel kende tevens een 'bauhuis'. Deze lag waarschijnlijk op de voorburcht, maar het kan ook zijn dat deze juist buiten de kasteelmuur lag. Het ging waarschijnlijk om een boerderij, maar het kan ook gaan om een loods waarin bouwgereedschappen werden opgeborgen. Van der Ulft positioneerde dit gebouw in het oosten van de voorburcht (letters S) zie afb. 50. Die plaatsbepaling valt niet te verifiëren.

Ten westen van de Wolpherensepoort tekende Van der Ulft een moeshof (letter L). Er zijn twee aanwijzingen dat deze

plaatsbepaling klopt. In 1450 werd er gewerkt aan de tuin 'nevens den stall', terwijl we net hebben gezien dat die stal inderdaad ten westen van de poort stond.¹⁴⁰ De tweede aanwijzing, op de minuutkaart van Jacob van Deventer is

Afb. 26: Werken in een
wijngaard. Glas- en
loodraam ca. 1480,
Victoria en Albert
Museum.

dit de enige groen gekleurde plek in het gehele kasteelcomplex. Groenten en geneeskrachtige kruiden waren natuurlijk van belang bij een belegering.

Het kasteel kende meer tuinen, maar het lijkt er op dat een aantal gelegen waren buiten de kasteelmuren. Zo werden er in 1450 staken en rijshout gekocht voor ‘den hof gelegten voir tslot neven dat Tolhuys’ en er werd dat jaar een watergang gegraven achter Zeger den visscher waar het kasteel een ‘raephof’ had.¹⁴¹ Daar werden zeker groenten geteeld.

Een deel van de tuin binnen de kasteelmuur had ook een andere functie. In 1446/47 werd er hout gebruikt om ‘mynre joncfrouwen coelhoff metten ommeloep vanden prieel’ te herstellen.¹⁴² Dit prieel kende naast houtwerk ook stenen, want Hubrecht die metseler werd ervoor ingeschakeld. Hij maakte de omgevallen stenen schoon en metselde het weer op. Het begrip prieel kan slaan op een eenvoudig tuinhuisje gemaakt van latwerk en groen, maar gezien het gebruik van stenen lijkt het meer te gaan om een prieel zoals te zien is op verschillende middeleeuwse miniaturen. In een idyllische omgeving vol luisterrijk groen, kwetterende vogels en klaterende fonteinen, konden zich galante gesprekken ontspinnen tussen

de ridders en hun aanbesteden. Een beeld dat we kennen van de Middelnederlandse literatuur. Mogelijk stonden hier ook enkele rozenstruiken en geneeskrachtige planten.

Het kasteel was tevens voorzien van een wijngaard. Bouwknechten werden betaald voor het vele werk hieraan, bijvoorbeeld in 1441 toen de ranken met biesen werden opgebonden.¹⁴³ Maar er moest ook gesnoeid worden en bladeren verwijderd. Mogelijk was deze wijngaard onderdeel van het prieel. Een aanwijzing hiervoor zou kunnen zijn dat er een keer gesproken wordt van ‘mynre joncfrouwe wijngaard’.¹⁴⁴ Bovendien was in 1445 de muur van het wijngaardhof omgevallen. Ook nu werden de stenen schoon gemaakt en de muur weer opgemetseld.¹⁴⁵

Het huis

In de rekeningen wordt het begrip huis, de ‘huse’, op verschillende manieren gebruikt. Soms gaat het om het belangrijkste gebouw op de hoofdburcht. Een andere keer gaat het om de gehele hoofdburcht en soms bedoelt men zelfs het kasteelcomplex, dus inclusief de voorburcht. Hier wordt de term gebruikt in de eerste betekenis. Eerst wordt het hoofdverblijf beschreven en daarna enkele andere gebouwen die (vermoedelijk) op het terrein van de hoofdburcht stonden. De blik wordt echter eerst gericht op de afwatering van het grachtenstelsel.

DE ZIJL

Het kasteel was omgeven door een brede gracht. Het merendeel van het water kwam van de Linge via de stadsgracht in de kasteelgracht. Tussen de voor- en de hoofdburcht was een binnengracht die uitkwam op de Merwede. Deze rivier kende toen nog getijde zodat men de hoeveelheid water in de gracht moest beheersen. Dit gebeurde door een uitwateringssluis, meestal aangeduid als de zijl soms als de heul. Als er onvoldoende water werd aangevoerd uit de Linge dan werd bij hoogtij de sluis opengezet. Kende de gracht teveel water dan kon bij laagtij op de Merwede worden geloosd. Bovendien kon men eventueel vervuild water verversen.

Afb. 27: Klepdeur
13^e eeuwse duikersluis
Nauwe Kerkstraat te
Rotterdam opgraving
1942.

In 1424 werd deze zijl gemaakt.¹⁴⁶ Ghijsbert Scade bracht eerst een schip aarde ‘daer een vingherlijn af geslagen wort buten der mueren inder Merwede voer dat inlopen vanden water’. Een vingerlijn is een dam van boogvormige gedaante. Met deze dam in de Merwede werd voorkomen dat bij hoogtij er teveel water naar binnen zou stromen tijdens de werkzaamheden. Daarna groef men de Oude Wolpherensedijk ‘ontwe’. Symon de houtsagher en zijn vennoten ‘sneden’ de balken op maat, terwijl Gherijt Arndsz en zijn zoon Jan de zijl timmerden. Deze werd geplaatst in het gat in de dijk. Boven

de houten constructie kwam aarde die met sleggen, houten hamers, werd aangeslagen. De zijl kende een hefdeur (een scotdoer) om het water in en uit te laten.¹⁴⁷ De sluis moet versterkt zijn geweest met stenen, want een metselaar werd ingeschakeld.¹⁴⁸

Uit archeologische opgravingen elders krijgen we een beter beeld van de houten constructie van de sluis.¹⁴⁹ Houten gebinten werden als hoofdconstructie gebruikt en de beide zijwanden en de bovenzijde werden voorzien van een beplanking. De houten sluisvloer werd breder gemaakt dan de sluis zelf, zodat de grond naast de sluis diende als ballast.¹⁵⁰ Doorgaans werden er ook gebinten aangebracht om het naar binnen wijken van de wanden te

Afb. 28: Bij de rijk gevulde tafel brengen muzikanten vertier, terwijl een bode een verzegeld schrijven brengt.

voorkomen. Bij draaideuren met een verticale draaias waren deurgebinten noodzakelijk om te zorgen dat de deurstijlen verticaal bleven staan. Voorkomen moest worden dat de deuren over de bodem gingen slepen en vastliepen.

Een dergelijke sluis vergde veel onderhoud. Zo diende er waarschijnlijk slib verwijderd te worden en stormschade moest hersteld worden.¹⁵¹ Mogelijk waren in 1439/40 de dakbalken ingeslagen, want de sluis werd in allerijl met aarde volgestort zodat een dijkdoorbraak werd voorkomen.¹⁵² Daarna werd de zijl hersteld.¹⁵³ Het moet een behoorlijke sluis zijn geweest, want men gebruikte nu negen sparren die dienden als dakbalken. De zijwanden werden gemaakt met eikenhout. Bovenop de dakbalken kwamen naast beplanking en aarde ook 2.300 daktegels. Mogelijk werd zo voorkomen dat wagens die over de Oude Wolpherensedijk gingen schade veroorzaakten. De zijl, toch een knap staaltje middeleeuwse waterbeheersing, is helaas (tot op heden) niet aangetroffen bij het archeologisch onderzoek.

HET HUIS

De zaal was het belangrijkste vertrek van het huis. Hierin werden vergaderingen en feestelijke bijeenkomsten gehouden.

Vanzelfsprekend werd dit vertrek met een haard verwarmd, bezat het ramen en werden de muren gewit.¹⁵⁴ Ernaast lag een, waarschijnlijk eveneens representatief, vertrek dat werd aangeduid als de ‘(grote) camer’.¹⁵⁵ Deze kamer kreeg in 1418 een uitbouw die gebruikt werd als kleedkamer.¹⁵⁶ Men noemde dit in het Middelnederlands de ‘wairderibbe’, verwant aan het Engelse wardrobe. In deze kleedkamer bevond zich in ieder geval een ‘sitten’, een zitmeubel.¹⁵⁷ Een dergelijke kamer elders werd veelal gebruikt door de vrouwelijke kasteelbewoners, maar uit de rekeningen viel dit niet op te maken.¹⁵⁸

Over de aankleding van vertrekken vernemen we weinig. Mogelijk stelde de kastelein zelf een rekening op, waarin de aanschaf van meubilair, wandtapijten, turf en kaarsen, stond gespecificeerd. Deze rekeningen zijn helaas niet bewaard gebleven. We moeten het dus met enkele spaarzame gegevens doen, bijvoorbeeld in 1418 toen er voor de ridderzaal een kist werd gemaakt of in 1421 toen er door Aertken die screinwerker uit Dordrecht twee zetels werden gemaakt, waarvan er een kwam in de zaal en de ander in de kamer.¹⁵⁹ Het was een statig meubelstuk met hoge, dikwijls met snijwerk of briefpanelen versierde rugleuningen en twee armliggers.¹⁶⁰ In 1447 werd er van twee

Afb. 29: Naast de ridderzaal lag een keuken, zodat het eten snel geserveerd kon worden.

planken een ‘tafel in die saell’ gemaakt. Het ging waarschijnlijk om een houten blad dat op schragen werd geplaatst als er gegeten werd.¹⁶¹

Naast de zaal lag een keuken, zodat het eten snel geserveerd kon worden.¹⁶² Ook dit vertrek kreeg daglicht en in 1439 werden er vloertegels (estrik) voor deze keuken aangeschaft. Er stond een ‘rechtbanck’, een tafel waarop de kok vlees en groente kon snijden, vergelijk het huidige woord aanrecht. En er was een baktrog waar men deeg in kon kneden, bijvoorbeeld voor het maken van pasteien. Natuurlijk bezat dit vertrek een haard met

Afb. 30: Het toilet bij een middeleeuws kasteel stortte doorgaans op open water.

schoorsteen waar de potten rustig konden pruttelen. Mogelijk bevond zich hier ook de ‘wynt’, een soort haak waaraan men spek liet drogen.¹⁶³ Over keukengerei zwijgen de rekeningen verder volkomen. In 1418 kreeg de keuken een uitbouw die bestond uit een provisiekamer, de ‘spyskamer’, en de kleine bottelarij, de plek waar bier en wijn voor de maaltijd werd bewaard.¹⁶⁴ Ook was er een broodkamer, een ‘penterie’.¹⁶⁵ Thonys van den Velde,

tinnenpotgieter, maakte in 1444 de loden goot die liep boven deze broodkamer en de bottelarij en in 1450 werd de goot gemaakt die liep tussen de broodkamer en de zaal.¹⁶⁶

Het huis kende verder een behoorlijk aantal kamers. Jacob van Gaasbeek had een grote kamer in een toren die aan de ene kant uitzag over de Merwede en aan de andere kant op het hof.¹⁶⁷ In 1445 maakte men in deze kamer aan de hofzijde een dubbelvenster met dubbele ramen ‘binnen met bladen ende buten met traliën’.¹⁶⁸ Dit vertrek was voorzien van een ‘turfhoek’, een opbergruimte van de turf voor de haard.¹⁶⁹ Naast zijn kamer was er een aparte kleedkamer.¹⁷⁰ De kamers deden vaak dienst als werk- en slaapvertrek, maar in 1443 is er sprake van een kamertje ‘dat heet myns joncheren cantoir’.¹⁷¹ Met het woord ‘cantoir’ werd doorgaans een stuk huisraad aangeduid waarin papieren en boeken konden worden opgeborgen en dat tevens dienstdeed als schrijftafel.¹⁷² Jacob van Gaasbeek bewaarde hier niet alleen het archief betreffende het drossaardschap van Gorinchem en het Land van Arkel. Als heer van Putten en Strijen lagen bij Jacobs dood ook de registers en leenboeken van die heerlijkheid op het Gorcumse kasteel. Willem van Dordrecht, kapelaan in de hof-

Afb. 31: Portret van Jacoba van Beieren. Rijksmuseum, SK-A-498.

Afb. 32:
Sacramentprocessie in
een Frans getijdenboek
van 1481, Bibliothèque
Municipale of Besançon.

kapel te Den Haag, werd toen naar Gorinchem gestuurd om de archiefstukken in beslag te nemen. De drossaard durfde namelijk ‘die kisten ende sloten opten huysse tot Gorinchem, dair die boecken inlagen, niet opslaen’ omdat ze toekwamen aan de grafelijkheid.¹⁷³

Margaretha van Schoonvorst, de echtgenote van Jacob van Gaasbeek, beschikte eveneens over een torenkamer, ‘mynre joncvrouwen camer van Gaesbeke’.¹⁷⁴ Zij kreeg net als haar man in 1445 een groot venster.¹⁷⁵ Daarnaast kende het huis in 1440 een ‘drossaten camer’ die daglicht kreeg en een tresoor bevatte.¹⁷⁶ In 1443 werd hout gekocht voor ‘themelt boven des drosseten bedde’, zodat hij hier waarschijnlijk ook sliep.¹⁷⁷ Een dergelijk hemelbed moet ook gestaan hebben in de ‘staetkamer’.¹⁷⁸ Dit verwarmde

vertrek werd waarschijnlijk door de vorst of andere hoogwaardigheidsbekleders gebruikt als ze Gorinchem aandeden. Dit vertrek was voorzien van een lange kist. Bedsteden worden soms in de rekeningen genoemd zonder dat het vertrek gespecificeerd staat.¹⁷⁹

Soms werden kamers vernoemd naar een eigennaam. Zo kende het huis in 1461/62 een ‘meyster Jans kamer’, een duidelijke verwijzing naar rentmeester Jan van Lysanen.¹⁸⁰ Mogelijk was dit vertrek eveneens in een toren gevestigd, want in 1447 is er sprake van een rentmeesterstoren.¹⁸¹ Deze zelfde kamer werd waarschijnlijk ook anders aangeduid. Zo werd er in 1443 gesproken van de ‘ryntmeester scrijfcamer’ en van de ‘scryversmeesterscamer’ of enkel de ‘scryffcamer’ in 1451.¹⁸² Ook hier stond een tresoor.

En dan waren er nog kleinere kamers waarvan het gebruik niet is gespecificeerd. Zo lagen er twee kamertjes tegenover de staetkamer waarvan de glazenmaker in 1444 tien ruitjes deed maken.¹⁸³ En in 1445 was er sprake van een nieuwe kamer die voorzien werd van vloertegels en een leiendak. Ook deze hoorde mogelijk bij het huis en kende een omvang van twee roeden en een vierdeel, omgerekend een kleine 32 m².¹⁸⁴

Het kasteel bevatte waarschijnlijk ook een badkamer, een stoof geheten, en natuurlijk ook een toiletgelegenheid. In de rekeningen wordt een keer gesproken van een ‘watercamer’, waarbij het waarschijnlijk gaat om een toilet.¹⁸⁵ Het huis kende voor langdurige opslag een wijn-, bier- en vleeskelder waar je met een stenen trap inkwam.¹⁸⁶ In 1418 werd er een sleutel gemaakt voor ‘die kelre’ en een aparte sleutel voor de vleeskelder, zodat de bier- en wijnkelder mogelijk één ruimte vormde.¹⁸⁷ Voor de wijnkelder maakte men in 1444 houten stellingen.¹⁸⁸ Boven de zaal, de kamers en de keuken bevonden zich zolders.¹⁸⁹ Zo was er boven de zaal een haver- of korenzolder die met een trap te bereiken viel. Slechts eenmaal viel in de rekeningen het woord ‘wendelsteen’, een stenen wenteltrap.¹⁹⁰ Het dak van het huis bestond uit leien, een ‘scaelgedaeck’ en de afwatering gebeurde met loden pijpen.¹⁹¹ Ook hiermee werd de voornaamheid van dit gebouw uitgedrukt.

De rekeningen geven een mooi beeld van de vele ambachtslieden die aan het huis werkten. Zo maakten timmerlieden deuren, houten gewelven en werden muren bekleed, metselaars zorgden dat muren hersteld en gewit werden, leidekkers werkten aan de daken en glazenmakers

Afb. 33: De consecratie:
Het brood is veranderd in
het Lichaam van Christus.

herstelden de veelal kleine glasraampjes in lood gevat. Ronduit komisch is het om te lezen dat het hang- en sluitwerk in 1418 vervangen werd onder Jacoba van Beieren, maar dat een jaar later toen het kasteel in handen was gekomen van haar tegenstrever, haar oom Jan van Beieren, praktisch alle sleutels spoorloos waren verdwenen. Een buitenkansje voor de slotenmaker.¹⁹²

KAPEL

Bovenstaande vertrekken vormde samen het huis, het belangrijkste gebouw op de hoofdburcht. Onduidelijk is of de kapel onderdeel uitmaakte van dit hoofdegebouw of op zichzelf stond. Van der Ulft tekende een aparte kapel in de bovenhof. De rentmeester kocht in 1441 kalk van Jan van Venlo om ‘die capelle boven opten sloot mede te verwitten’.¹⁹³ Dat geeft aan dat er een kapel was die in de hoofdburcht gelegen was, maar het maakt niet duidelijk of er inderdaad sprake was van

een apart gebouw. Het kan ook zijn dat deze kapel was ondergebracht in een van de torens van het huis. In 1417 werd Jan Gerardijn, de deken van het Gorcumse kapittel, betaald voor zijn reis naar Utrecht.¹⁹⁴ Hij verkreeg van de geestelijke autoriteiten daar toestemming om de mis op te dragen op het slot.

Het kasteel was ook op een andere manier betrokken bij het geestelijk leven van de stad. De rentmeester betaalde in 1442 voor houten planken ‘die geleydt wordden achter den bergen by den bouhuuse tot eenre bruggen, die processie vanden heiligen sacrament over te gane.’¹⁹⁵ In 1449 gebeurde dit andermaal met de woorden ‘wantmen jairlics dat heylige sacrament ende onse lieve vrou over die voirseide brug pleget te dragen.’¹⁹⁶ Waarschijnlijk ging deze processie vanuit de Grote Kerk langs alle kapellen die bediend werden vanuit het kapittel, dus ook de kapel in de hoofdburcht.

TORENS EN PUT
In 1418 werd de muur verhoogd die liep van de Wolpherensepoort naar de Verbanentoren.¹⁹⁷ Uit de rekeningen heb ik niet kunnen opmaken of deze toren onderdeel was van de hoofd- of de voorburcht. De toren was met riet gedekt, wat eerder duidt op de voorburcht, maar het had een

portaal met een leien dak dat als waakhuis in gebruik was.¹⁹⁸ Na 1420/21 zwijgen de bronnen over deze toren. Was hij afgebroken of had de toren inmiddels een andere naam gekregen?

Een mogelijke kandidaat is de Volckenstoren die voor het eerst genoemd wordt in de rentmeestersrekening van 1446/47, waarvan de locatie onduidelijk blijft.¹⁹⁹ Deze toren was vernoemd naar de bewoner, een zekere Volkwin. In 1441 werd er al getimmerd aan ‘Volqwins camer’ die een rieten dak kende.²⁰⁰ De toren kende een valdeur en lag mogelijk bij een kelder.²⁰¹ In de rekening van 1450/51 werd er gesproken over de ‘slapertoren’.²⁰² Het kan zijn dat hiermee de toren werd aangeduid waarin Jacob van Gaasbeek en zijn vrouw sliepen, maar een andere toren is natuurlijk ook mogelijk. Slaper heeft namelijk ook de betekenis van een logeergast, zodat het kan gaan om een toren waar gasten konden slapen.

Bij een belegering diende men natuurlijk te beschikken over drinkwater. In de rekeningen is dan ook sprake van de ‘putborne’ of een ‘boorneput’. Claes de cuper maakte in 1446/47 hiervoor twee emmers.²⁰³ Deze emmers hingen aan een ijzeren ketting, een ‘yseren veter’.²⁰⁴ De put lag waarschijnlijk op de hoofdburcht.

Gorcums donrecruyt

In 1423/24 was Reinout Sarisz rentmeester van Gorinchem en het Land van Arkel.²⁰⁵ Er werden dat jaar uitgaven gedaan om het kasteel te versterken en te bewapenen. Zo kocht men in Dordrecht een ton pijlen bij Jan de pijlmaker. Tevens werd er buskruit bereid. Hier wordt getracht dit productieproces te beschrijven, waarna een transcriptie volgt van dit deel van de rekening. Eerst wordt kort ingegaan op de nieuwe manier van oorlogsvoering in de late middeleeuwen.

VUURWAPENS ROND GORINCHEM
In het tweede kwart van de veertiende eeuw verschijnen in Europa de eerste vuurwapens. Hoewel de slagkracht aanvankelijk beperkt was, moet het op de strijdende partijen grote indruk hebben gemaakt door het bulderen en donderen van het geschut. Veelzeggend is de oude benaming voor buskruit: ‘donrecruyt’. In de tweede helft van de vijftiende eeuw gaat men spreken van buskruit. Een ‘bus’ is een middelnederlandse benaming voor allerlei geschut. Zo is bijvoorbeeld ons woord ‘buks’ hier van afgeleid. Ook in onze streek worden in de tweede helft van de veertiende eeuw al vuurwapens ingezet.

In 1387 kwam het tot vijandelijkheden tussen Otto van Arkel en de heer van Vianen. Eerst schoot jonkheer Jan van Arkel ‘vurige

steenclooten’ (stenen kanonskogels) op de stad Vianen. Zijn vader kwam daarna met zijn leger bij het kasteel van Ameide ‘ende schoot dat seer met groote bussen ende verderft seer’.²⁰⁶ Zes jaar later besloot Albrecht van Beieren gewapenderhand Woudrichem en slot Altena bij Almkerk in te nemen. Gorinchem diende hierbij als uitvalsbasis voor zijn leger. Het kasteel werd negen dagen beschoten met veel schade tot gevolg. Toen de situatie nijpend werd, kwam het tot een wapenstilstand die op de burcht van de Arkels in het Widschild gesloten werd. Voor de belegering was maar liefst 10.702½ pond en 3.733 pond zwavel gekocht in Vlaanderen. Albrecht betaalde om ‘desen cruyde tot

Afb. 34: Bij de belegering van Orléans in 1428 werden verschillende vuurwapens ingezet naast pijl en boog.

Gorinchem te bereyden ende voirden huze tot Althena te brengen.’²⁰⁷

Blijkbaar konden de vuurwapens al veel schade aanrichten, maar voorzichtigheid hierin is geboden. Tijdens de Arkelse oorlog werd ook Gorinchem belegerd. Er werd in 1402 maar liefst 22 weken ‘met veel busschen schoten om die mueren van der stadt te breken.’²⁰⁸ Nadat het kwam tot een verzoening, werden de poorten van het kasteel en de stadspoorten opengedaan. De belegeraars kwamen binnen en ‘verwonderde sij hen seer, want sij hadden gemeynt dat meest al die timmeragie der stede bedorven hadden geweest overmits die groote clooten die met bussen dagelijcx daerin geschoten waren.’²⁰⁹ De schade bleek dus erg mee te vallen.

De stad zelf bezat ook geschut. In 1405 sloot het stadsbestuur, na goedkeuring van de heer van Arkel, een contract met Maes Jansz. den boghemaker.²¹⁰ Hij diende al de donderbussen en het overig stedelijk geschut te onderhouden en ermee te schieten als het stadsbestuur daartoe opdracht gaf.

HOUTSKOOL

Om buskruit te maken zijn er drie ingrediënten nodig: houtskool, salpeter en zwavel. In de rekening van 1423/24 staan eerst

betalingen voor het maken van houtskool. Dit gaf aan het buskruit een snelle verbranding die noodzakelijk is voor de ontbinding van de salpeter. Hiervoor werden vooral houtsoorten gebruikt die weinig hars bevatten, zoals de wilg, hazelaar, populier, els of linde. Aangezien de Alblasserwaard vol stond knotwilgen, was dit de houtsoort die men in Gorinchem gebruikte om houtskool van te maken.

Eerst werd Beernt Gherijts betaald omdat hij de ‘willighen cloefde’, het kloven of hakken van het wilgenhout. Deze post in de rekening werd gevolgd door een betaling aan Goeswijn en zijn vennoot om het hout te ‘schellen’, te ontdoen van de bast. Hierbij moeten we waarschijnlijk niet denken aan de stam, maar aan de wilgentakken. Werd dit hout inderdaad eerst gekloofd en daarna pas geschild? In Arnhem werd in 1427 een arbeider juist betaald voor het schillen en kloven van wilgenhout om daar houtskool van te maken.²¹¹ Het is waarschijnlijker dat eerst de bast verwijderd werd en daarna het hout werd gekloofd en gebracht op de juiste lengte voor de oven.

Ghijsbert Scade bracht ondertussen met zijn schip een lading aarde om een oven te maken. Deze aarde werd gelost en vervolgens met kruiwagens naar het slot gebracht, de ‘eerde opten slote te cruy-

den’. Daar, waarschijnlijk in de voorburcht, werd door Gherijt Arndss en zijn zoon Jan de oven gemaakt waarin het hout werd verkoold. De vervaardiging van houtskool kon op twee manieren geschieden via een ‘grubenmeiler’ of een ‘platzmeiler’.²¹²

Het maken van een grubenmeiler was vrij eenvoudig. Men groef een kuil van een paar meter doorsnede en een diepte van ongeveer een halve meter. De kleine takken werd onderin gelegd en de dikkere er bovenop. Het hout werd vervolgens in brand gestoken. Nadat het goed brandde, werden er plaggen (graszoden) en mogelijk aarde opgelegd. Het hout werd zo afgesloten van zuurstof zodat het verkoolde. Na een dag werd de bovenlaag verwijderd en de houtskool gewonnen. Toch ligt deze methode niet voor de hand, want waarom zou men aarde aanvoeren als er een kuil gegraven werd.

Bij een platzmeiler werd het hout rechtop gestapeld als een soort wigwam. De buitenkant werd omsloten door plaggen met daarop aarde. Hierin werden luchtgaten gestoken. Via een ontstekingskanaal werd het hout aangestoken. Als de temperatuur hoog genoeg was, werd ook dit kanaal en luchtgaten afgedekt. Bij een grote platzmeiler kon dit verkolingsproces wel een week duren. Hierbij was het

Afb. 35: Een brandende platzmeiler.

belangrijk dat er geen nieuwe gaten ontstonden bij het langzaam instorten van de meiler. Gebeurde dit toch dan stroomde er zuurstof binnen en kon het hout alsnog opbranden. De meiler werd daarom dag en nacht goed in de gaten gehouden. Ook hier werd na verwijdering van de afdeklaag de kool gewonnen. Een arbeidsintensief en gespecialiseerd werk.²¹³

In de rekening staat vervolgens dat Gherijt Arndss en zijn zoon Jan ‘tot tweeen reysen die colen branden.’ Bouwde men twee meilers? Dat zou kunnen, maar het kan ook zijn dat de eerste brandgang bedoeld was om het hout te drogen. Voor het winnen van houtskool voor buskruit is het noodzakelijk dat het hout goed droog is, want anders ontstaat er teveel as. Het hout laten drogen aan de lucht is een langdurig proces en het blijft nog altijd 12 tot 18 procent water bevatten. Een gespecialiseerde kolenbrander is in staat de temperatuur in de meiler eerst te brengen op 100 graden Celsius om het houtvocht te verdrijven om daarna de temperatuur te verhogen. Maar het hout kon ook eerst

in een oven geroosterd worden. Mogelijk vond dat laatste hier dus plaats.

SALPETER EN ZWAVEL

Salpeter komt in de natuur voor als helder witte kristallen, maar kon slechts in kleine hoeveelheden gewonnen worden. Eind veertiende eeuw begint men op kunstmatige wijze salpeter te kweken in salpeterbedden. Deze werden gemaakt van dierlijke uitwerpselen, plantenafval, kalkhoudende aarde en as. Geregeld werden de bedden omgespit en met urine begoten. De ruwe salpeter werd van de bedden geschrapt en vervolgens in vaten uitgeloogd. De salpeterachtige vloeistof werd daarna droog gekookt, zodat de kristallen achterbleven en daarna gezuiverd. Salpeter werd vooral in Frankfurt geproduceerd en ging vandaar meestal naar Brugge en later Antwerpen. Maar in Dordrecht kon men blijkbaar ook grote hoeveelheden salpeter kopen. Gherijt van Muylwijck kocht er 330 pond voor 60 beiers gulden. Een Beierse gulden kende 28½ leeuw, zodat men voor een pond salpeter 5,18 leeuw moest neertellen.

Het derde ingrediënt, zwavel, gaf aan het buskruit de nodige vastheid en duurzaamheid. Deze geelachtige delfstof komt in de nabijheid van vulkanen voor en werd vooral gewonnen in Sicilië. De

ruwe zwavel werd in een ijzeren ketel voorzichtig gesmolten. Daarna werd het vuur gedoofd en ging er een deksel op de ketel. De zwaardere bestanddelen (ijzer en koper) zonken naar de bodem en met een lepel werden voorzichtig de bovendrijvende onzuiverheden verwijderd. Daarna werd de zwavel door een linnen doek in houten of metalen vormen gegoten. Claes Pauwelss leverde 103 pond zwavel voor slechts 4 Beierse gulden en 3½ leeuwen.²¹⁴ Een pond salpeter bedroeg dus 1,14 leeuw per pond.

We kunnen de prijs van salpeter en zwavel vergelijken met de prijs die ervoor betaald werd in Utrecht in 1428.²¹⁵ Daar werd betaald in witten, waarvan er 78 gingen in een Beierse gulden. Een pond salpeter koste er 18½ wit (6,75 leeuw) en een pond zwavel 5 wit (1,82 leeuw). We zien dus dat de prijzen voor beide producten gestegen waren, maar dat er in de prijsverhouding niet veel wijzigde. De salpeter was kostbaar, de zwavel aanmerkelijk goedkoper. Ter vergelijking. Een steenhouwer kreeg in Utrecht in 1427 een dagloon van 18 wit.

BEREIDING

Men beschikte nu over de benodigde ingrediënten, maar nu moest het buskruit nog gemaakt worden. Er waren tal van recepten in omloop. Bijvoorbeeld:

*Neem 22 ons salpeter, 4 onsen levendige zwavel en 5 onsen kool van wilgenhout. Maal de kool en zift haar door een niet al te fijne zeef, maal dan de zwavel en neem voor haar een fijnere zeef; eindelijk krijgt het salpeter een beurt, die door de koolzeef gezift wordt. Roer alles doorheen en bewerkt het mengsel duchtig in den mortier [= een vijzel]. Het buskruit moet op een drooge plaats bewaard en aan den invloed der lucht onttrokken worden.*²¹⁶

Om het buskruit te maken kwam Claes van Colen over uit Dordrecht, waarschijnlijk een specialist. Jan Gherijtss en Goeswijn hielpen hem met het ‘stampen ende maken’ van het buskruit. Bij de bereiding werd de oliemolen van Claes den oylslagher gebruikt. Hierin werd in ieder geval het houtskool gemalen, maar waarschijnlijk ook de zwavel en de salpeter. Maar liefst vier dagen waren Claes van Colen, Jan Gherijtss en Goeswijn bezig met de productie. Het is niet geheel duidelijk welk werk de mannen nu precies zelf voor hun rekening namen en wat de oliemolen deed. Zo kan het zijn dat het voorwerk in de oliemolen plaatsvond, waarna de ingrediënten gemengd werden en in een vijzel een nabewerking kregen.

Het buskruit werd vervolgens naar het slot gebracht. Men kocht een groot wijnavat en maakte daar twee kuipen

Afb. 36: Met primitief geschut werden stenen kanonskogels afgeschoten.

van. Daar werd het buskruit gezeefd. Dat laatste mogelijk pas als men het kruit ging gebruiken. Waarschijnlijk zat dan in de ene kuip het ongezeefde en in de andere het gezeefde buskruit. Dit type buskruit noemt men meelkruit.

SAMENSTELLING

De ideale verhouding in de samenstelling van buskruit is 75% salpeter, 10% zwavel en 15% houtskool. De aangekochte hoeveelheid salpeter, 330 pond, is dus geschikt om 440 pond buskruit mee te maken in combinatie met 44 pond zwavel en 66 pond houtskool. Men kocht echter 103 pond zwavel. Mogelijk was er salpeter die niet in de rekening verantwoord is of men gebruikte niet al het zwavel voor het maken van het kruit. Een andere mogelijkheid is dat een pond salpeter een ander gewicht kende dan een pond zwavel. Immers maten en gewichten varieerden

Transcriptie²¹⁸

Item Beernt Gherijtss van enen dagen dat hij willighen cloefde dairmen donrecruyt af bernde v leeuwen ende Goeswijn mit sinen veynoet van ij dagen die willighen te schellen dairmen dat cruyt af maecte ende hadden onder him beyde elx dagen x leeuwen. Item Ghijsbert Scade gegeven van enen schepe eerde te halen ende te vueren dair een oven af gemaect wert, die colen in te bernen xi leeuwen ende dan selven vander eerde opten slote te cruyden iij leeuwen, facit i sc. i lewe.

Item Gherijt Arndss ende Jan sijn soen maecte opten slote enen oven ende bornden tot tween reysen die colen dair dat donrecruyt af gemacht wert ende waren dair over ij dagen, hun beyden elx dagen gegeven xij tuun, facit xxxvi leeuwen.

Item bij Gherijt van Muylwijck Tordrecht ghecoft iii Cxxx lb. salpeters dair donrecruyt af ghemaict wert tsamen om lx beyers gulden. Item van Claes Pauwelss C lb. zwevels om iij beyers gulden ende iij lb. die dair meer waren om iij½ lewe, facit xlvij sc. iij½ lewe.

Item Claes van Colen die Tordrecht woent vanden cruyden te malen, gegeven ij sc. Item Jan Gherijtss. ende Goeswijn van iij dagen arbeydens dat sij Claes van Colen dat donrecruyt holpe stampen ende maken ende die houtcolen indie olymolen droeghen ende hadden onder hun beyden sdagen xij tuun. Item Claes den olyslagher vanden cruyde te malen indie olymolen ende weder opten slote te vueren gegeven xxxij leeuwen ende bij Heyn Bot om een groet wijnvat dair twe cupen af gemaect werden, dat cruyt in te doen siften xvi tuun, facit v sc. xiiij leeuwen.

Summum folii lxxxvij sc. xiiij leeuwen viii tuun

sterk in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Daar heb ik echter geen aanwijzingen voor gevonden.

Het meest waarschijnlijke is dat er een buskruit gemaakt werd dat minder explosief was. We hebben gezien dat hertog Albrecht bij de belegering van slot Altena 10.702½ pond salpeter gebruikte, goed voor 14.270 pond buskruit. Idealiter werd slechts 1.427 pond zwavel gebruikt, maar er werd ook hier veel meer zwavel aan toegevoegd, te weten 3.733 pond. Met een hoog zwavelgehalte kon het buskruit minder lang bewaard blijven.

In het begin van de 15^e eeuw zien we de eerste beschrijving van het maken van knolpoeder in het Feuerwerkbuch (1417). Het meelpoeder werd vermengd met wijnazijn of brandewijn zodat er een stijve pasta ontstond. De ballen werden in de zon of in een warme kamer gedroogd.

Dit knolkruit bleek stabiel te zijn en sneller te verbranden. Hierdoor werd er een grotere gasdruk opgebouwd zodat het projectiel meer kracht verkreeg dan bij het meelkruit. In Gorinchem werd dit in 1423/24 nog niet toegepast.²¹⁷ Experimentele archeologie moet uitwijzen hoe krachtig het Gorcumse meelkruit was.

Afbeeldingen

Er bestaan geen afbeeldingen van het kasteel voordat de Blauwe Toren werd gebouwd. De prenten en kaarten van latere datum zijn toch een bron voor de eerste bouwphase. Niet voor niets speelden ze een rol in de voorgaande hoofdstukken. Vaak zijn deze prenten en kaarten ongedateerd en voor een goed begrip is dat essentieel. Hier zal getracht worden te komen tot een voorzichtige datering en wordt er gewezen op enkele interessante zaken ten aanzien van het kasteel en omgeving. Als eerste moeten we onze blik richten op de cartografie van Jacob van Deventer.

KAARTEN VAN JACOB VAN DEVENTER

Van veel door Jacob van Deventer gekarteerde steden bestaan drie versies. Zo ook Gorinchem en die worden hier getoond. Een eerste versie werd gemaakt, de *minuut*, met tekst in het Nederlands. De netkaart omvat een *hoofdkaart* (vaak zelf ook aangeduid als netkaart) en een *bijkaart*, naast elkaar weergegeven. De hoofdkaart is een versie van de minuut met tekst in het Latijn. De *bijkaart* geeft de stad weer, dus niet het omliggende platteland, en toont enkel de stadsmuren en -grachten, de voornaamste gebouwen en straten met bij de gebouwen soms een Latijnse benaming. Getoond worden uitsnijdingen uit

de minuut, de hoofd- en de bijkaart. De complete minuut en hoofdkaart waarop Gorinchem staat, toont tevens Woudrichem en kasteel Loevestein. Hieronder zien we de minuutkaart.²¹⁹ Een detailweergave van het kasteel is de vinden op bladzijde 20, afb. 9.

Afb. 37: Detail van de minuutkaart van Gorinchem door Jacob van Deventer ca. 1550.

Van Deventer voorzag de belangrijke gebouwen van een blauw dak, zoals de Grote Kerk, het Stadhuis, het Begijnhof, het Minderbroederklooster, de Heilige Geestkapel en het Sint-Agnietenklooster. Van Dijk wees er op dat hij dit achterwege liet bij het kasteelcomplex inclusief de Blauwe Toren en het Tolhuis. Hij opperde dat hij dit mogelijk naliet omdat het ging om grafelijke gebouwen.²²⁰ Maar hij kleurde het dak van de Leprozen ook niet blauw en de grafelijkheid had geen betrokkenheid bij deze instelling. Nu lag de Leprozerie ook buiten de stad.

Van Dijk ontdekte dat op de kaart het Weeshuis ontbreekt, thans Molenstraat 15.²²¹ Deze instelling werd gesticht op 12 december 1557. Hierdoor concludeerde hij dat de kaart vóór 1558 gemaakt moet zijn. We weten echter niet precies hoeveel tijd er verstreek tussen de opmeting en het maken van aantekeningen enerzijds en het produceren van de minuut anderzijds. Bovendien werd de stichting van het Weeshuis pas op 13 juli 1558 door het Stadsbestuur bekrachtigd. We moeten dan stellen dat de kaart mogelijk een beeld weergeeft van de situatie vóór juli 1558. Later constateerden Van Dijk en Van der Krogt dat er aan de overkant van de Molenstraat wel een bijzonder gebouw was getekend dat door hen nu verklaard

werd als zijnde het Weeshuis.²²² Dan zou de kaart dateren van na juli 1558. De minuutkaart bevindt zich in het Nationaal Archief en wordt daar gedateerd op ca. 1550. In de volgende paragraaf komen we tot een nadere datering.

De hoofd- en bijkaart van Gorinchem bevinden zich in de Spaanse Nationale Bibliotheek te Madrid. Het 17^e blad in de ‘Planos de ciudades de los Paises Bajos’ (kaarten van de steden van de Nederlanden) deel III.²²³ De naam Gorinchem is in de hoofdkaart gespeld als ‘Gorichum’ en in de minuutkaart als ‘Gorickum’. Een verschil dat veroorzaakt wordt doordat de eerste Latijn als voertaal gebruikte en de tweede het Nederlands. Op de hoofdkaart staat tevens geschreven dat de Linge (Lingen fl.) door Gorinchem stroomde, de naam ontbreekt op de minuutkaart. Op deze laatste kaart staat wel ‘Daelhem’ bij het dorp die weer ontbreekt op de hoofdkaart.

Ook ten aanzien van het kasteel is er een belangrijk verschil tussen hoofd- en bijkaart enerzijds en de minuutkaart anderzijds. Komend uit de Blauwe Toren ligt de brug op de minuutkaart in het verlengde van de zuidelijke kasteelmuur. Men kwam dus niet op de Oude Wolpherensedijk maar op de weg die vanaf deze

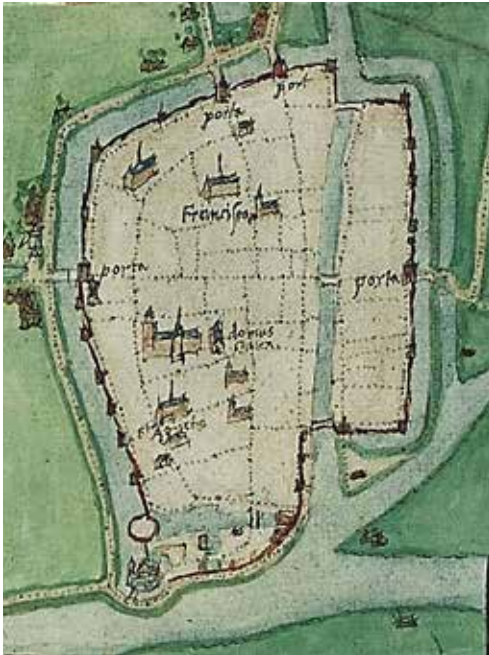

Afb. 38: Detail van de hoofdkaart van Gorinchem door Jacob van Deventer ca. 1550 met in linkerbovenhoek vergroot het kasteel.

dijk liep rondom de stadsgracht naar het noorden. Wagens komende uit de Blauwe Toren die naar Schelluinen of Hardinxveld moesten dus linksaf slaan om zo bij de dijk te komen. Op de hoofd- en bijkaart is die brug elders gepositioneerd. Bij de bouw van de Blauwe Toren moest de Oude Wolpherensedijk waarschijnlijk verlegd worden. Deze dijk maakte voortaan een ronding rondom de toren. De brug kwam op de hoofd- en bijkaart op deze ronding uit.

De kaarten van Jacob van Deventer waren aanvankelijk van belang voor de positio-

nering van het kasteel, zie hoofdstuk 1, maar de kaart van Kemp speelde hierbij een hoofdrol. Wel laten de kaarten niet alleen de wegen in Gorinchem zien, maar ook de wegen die in het kasteel lopen. De minuutkaart is op dit vlak het duidelijkst. Men kon door de Wolpherensepoort naar de brug over de binnengracht gaan en vervolgens naar de Blauwe Toren, maar er liep ook een weg vanaf de brug langs de noordelijke kasteelmuur van de hoofdburcht naar de muur tussen de Blauwe Toren en het bolwerk. Hier was vast een opgang om naar beide torens te gaan. De

Afb. 39: Bijkaart van Gorinchem door Jacob van Deventer, ca. 1550.

hoofd- en bijkaart zijn veel minder duidelijk over deze kasteelwegen. Dat geldt ook voor de waterwegen. De minuutkaart laat de zijl zien, die is aangegeven door middel van een boogje in de dijk en twee verticale streepjes in de Merwede die stroming suggereren. De hoofd- en

Afb. 40: Detail van de bijkaart van Jacob van Deventer voorstellende het kasteel, ca 1550.

bijkaart tonen deze zijl niet. Wel geven deze laatste kaarten een vogelvluchtaanzicht van de Blauwe Toren in plaats van de getrokken cirkel die te zien valt op de minuutkaart.

Voor de volledigheid is ook de bijkaart en een vergrote uitsnede van het kasteel uit deze kaart opgenomen. Aangegeven zijn de stadspoorten (port en porta), het Minderbroederklooster (Franciscani), het Stadhuis (domus civita) en het St. Agnietenklooster (St. Agnetis). Bij veel hoofdkaarten staat het woord ‘templum’ bij de kerk, zo niet in Gorinchem. De weergave van het kasteel is op deze bijkaart interessant, omdat het als enige duidelijkheid verschaft over de gracht bij het bolwerk. Het laat, anders dan de hoofd- en minuutkaart, zien dat de gracht om deze toren heenliep tot aan de stadsmuur. Op de bijkaart ontbreekt een bouwwerk noordelijk van de gracht, dus stedelijk gebied, dat zowel op de hoofd- als de minuutkaart staat. Het werd voor de bijkaart blijkbaar onbelangrijk geacht. Toch zorgde dit gebouw ervoor dat de gracht een knik maakte, waardoor de gracht bij de hoofdburcht, toch het belangrijkste deel van het kasteel, breder was dan bij de voorburcht. Mogelijk ging het om een rosmolen die de grafelijkheid verpachtte.

Afb. 41: Kaart van de Grafelijkheidslanden gelegen omtrent Gorinchem door Pieter Sluyter, 1553. NA, Kaartcollectie Binnenland Hingman inv.nr. 2453.

KAART VAN PIETER SLUYTER

Op last van de Grafelijke Rekenkamer maakte Pieter Sluyter, de gezworen landmeter van Zuid-Holland, deze kaart in 1553. De datering staat in de rechter cartouche. Het laat de grafelijkheidslanden zien die rondom Gorinchem liggen en de verschillende grenzen met het land van de graaf van Meurs en de Vrouwe van Hoorne.

Op deze kaart staat tevens het kasteel en de Blauwe Toren. Van Dijk concludeerde dat deze kaart, op enkele verschillen na, overeenkomt met de kaarten van Jacob van Deventer. Toch zijn er twee belangrijke verschillen die we hieronder zullen behandelen. Kijkend naar de positionering van de brug bij de Blauwe Toren, dan sluit de kaart aan bij Van Deventers minuutkaart.

Afb. 42: Stadsgezicht van Gorinchem vanuit het oosten, 1568. Monogrammist EM, Gorcums Museum.

Een belangrijk verschil tussen Sluyter en Van Deventer vormt bij de laatste de aanwezigheid van een dubbele gracht ten oosten van de stad. Op de kaart van Sluyter zien we uit het rondeel dat lag voor de Burgpoort een langgerekt doodlopend stuk grond pad komen. Dit was een restant van de scheiding tussen de eerste en tweede gracht. Dit vreemd aanhangsel zonder functie heeft, kunnen we ook zien op een schilderij uit 1568, zie afb. 42. Dit maakt duidelijk dat Jacob van Deventer zijn kaarten eerder karteerde dan Sluyter. Sluyters kaart is uit 1553, zodat Jacob van Deventers opmeting vóór dat jaar moet zijn geschied.²²⁴

Het is bekend dat op de hoofdkaart van Vlissingen in lichte inkt staat ‘Estas plantas le izo dibujar Carlos V Imperador en Flandres 1545’.²²⁵ Deijs vertaalde dit met ‘Deze plattegronden zijn gemaakt in opdracht van Karel V, keizer van Vlaande-

ren 1545’. Bedoeld wordt natuurlijk dat hij toen opdracht kreeg stadsplattegronden te maken in de Nederlanden. Karel V was immers keizer van het Heilige Roomse Rijk. In 1544/45 karteerde hij een kaart van Dordrecht in opdracht van het stadsbestuur.²²⁶ Volgens sommigen woonde hij vóór 1542 daar zelfs enige tijd.²²⁷

Op basis van topografische elementen wordt gedacht dat de plattegronden van Bergen op Zoom en Den Bosch ook dateren omstreeks 1545.²²⁸ Het kan natuurlijk zijn dat hij ook Gorinchem en omgeving rond 1545 in kaart heeft gebracht.

Een ander opvallend verschil tussen Sluyter en Van Deventer vormen de verschillende eilanden in de rivier. Voor Pieter Sluyter was een goede kartering van deze eilanden van belang omdat het eilandje westelijk op de kaart en het deel ten oosten van de percelen M en N in

handen was van de Vrouwe van Hoorne. Bij Van Deventer komt het westelijke eilandje van deze Vrouwe voor, maar haar bezitting ten oosten van de percelen M en N niet. Ook ontbreken bij Van Deventer het perceel N en de zandbank gelegen tussen M en N. We hebben geconstateerd dat Van Deventer zijn kaarten eerder maakte, maar konden dergelijke eilanden in slechts enkele jaren worden gevormd? Dat zou kunnen, want de waterloop was veranderd door het graven van de Nieuwe Haven in 1543. Het ging immers om een zandbank, er staat bij Sluyter letterlijk in geschreven ‘een zandt’, en het perceel N dat bestond uit drie groengekleurde stukken, de rest van het perceel bestond eveneens uit zand. Perceel N was dus een zandbank die slechts gedeeltelijk begroeid was.

Het kan ook zijn dat Van Deventer deze eilanden eenvoudig niet had gezien, opmeten kon enkel gebeuren als de landmeter een bootje nam naar deze riviereilanden. Of valt het verschil te verklaren doordat Van Deventer zich volledig richtte op de steden en vond hij die eilanden van minder belang. Toch weten we dat Van Deventer in zijn instructie had staan dat hij ook de limieten (de grenzen) moest meten. Mogelijk liet hij onduidelijkheid bestaan over die grenzen en kreeg

Pieter Sluyter daarom de opdracht een nieuwe kaart te maken. Zeker omdat er voortdurend meningsverschillen waren over het Wijdschild.

KAART VAN HET KASTEEL MET DE BLAUWE TOREN

Naar de datering van deze kaart moet nader onderzoek worden verricht, zodat mogelijk ook de maker van de kaart bekend wordt. Op de kaart staan twee infrastructurele werken die men van plan was uit te voeren. De eerste was het herstellen van de kasteelmuur langs de Merwede. Bij het hek bij de havenmond is een ‘a’ getekend. Men was van plan 55 roeden kasteelmuur, ongeveer 207 meter, te

Afb. 43: Gorinchem in vogelvlucht vanuit het zuiden met de Blauwe Toren en het kasteelcomplex, derde kwart 16^e eeuw. RAG, THA, PK 24.

herstellen die liep vanaf deze letter langs de Merwede tot de erkertoren die op de tekening van Van der Ulft (afb. 50) heet ‘hertog Kaarles speelhuys’. Daarnaast was men van plan een nieuw houten havenhoofd te maken tegenover het afgebeelde hoofd bij het kasteel.

Deze kaart lijkt sterk op de kaart van Pieter Sluyter uit 1553. Zo komen de verschillende eilanden in de rivier en de eigendomsverhoudingen van die eilanden volledig overeen met Sluyter. Ook hier bestaat het eiland dat Sluyter aanduidt met de letter N uit drie groene delen. Het perceel M bij Sluyter werd doorgaans de Galgenwaard genoemd. Sluyter tekende op het eiland naast enkele galgen, ook raden en een schavot. Het rad was een op een paal geplaatst wagenwiel waarop een terechtgestelde geplaatst werd. Zijn hoofd kon op de staak gezet worden. Het schavot kende palen waaraan veroordeelden werden vastgebonden. De onbekende kaartmaker tekende net als Sluyter en Van Deventer een galg, niet de raden maar wel het schavot wat toch een element is dat niet op heel veel kaarten voorkomt in de 16^e eeuw. De onbekende kaartmaker maakte waarschijnlijk gebruik van de kaart van Pieter Sluyter. Dan zou de kaart van het kasteel gemaakt zijn na 1553. In 1578 werd de Blauwe Toren

afgebroken vanwege de nieuwe vestingwerken. Daardoor is de kaart vermoedelijk vervaardigd in het derde kwart van de 16^e eeuw.

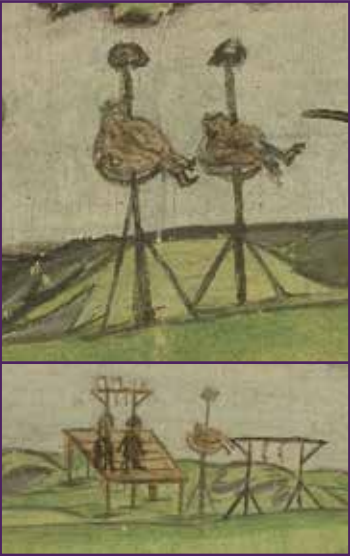
Wat opvalt aan deze kaart is het ontbreken van de toren ten noorden van de Blauwe Toren. Dit bolwerk lag er nog toen er door de Gorcumse schout Jacob Kemp plannen gemaakt werden voor de nieuwe vestingwerken. Mogelijk is het ontbreken te verklaren doordat de onbekende prentmaker is afgegaan op de kaart van Sluyter waar dit verdedigingswerk schuilgaat achter de Blauwe Toren vanwege het vogelperspectief. Bij de kaart van het kasteel zou men dit bolwerk evenwel verwachten. Ook is het opmerkelijk dat de slotgracht op de kaart doorloopt tot de Grote Kerk, maar ook bij Van Deventer is de gracht bij de hoofdburcht (voorhof) breder dan bij de voorburcht (nederhof). Als we de kaart vergelijken met Van Deventer dan is de brug over de binnengracht noordelijker gepositioneerd. De tekenaar deed dit, omdat hij anders in het gedrang kwam met de kasteelmuur en toren aan de Merwedezijde. Toch bevat de kaart elementen die door de rentmeesterrekeningen bevestigd worden, bijvoorbeeld de zijkant, die niet staan afgebeeld bij Pieter Sluyter. Mogelijk beschikte hij ook over andere kaarten en afbeeldingen van het kasteel als bron.

‘Ter exemple van allen’

In 1560 pleegde Meynaerdts alias Vries zelfmoord in de gevangenis op het kasteel, waarna de schepbank oordeelde. Het dode lichaam moest vanaf het slot door de stad gesleept worden op een horde (een mat van gevlochten tenen) die op een slee lag. Daarna ging het op een schuit naar de Galgenwaard. Daar zou hij gehangen worden met zijn hoofd in een houten ‘micke’, een gevorkte boomstam waaraan misdadigers ophing. Boven zijn hoofd kwam dan een dwarsbalk waaraan drie knuppels zouden hangen en een aarden pot.²²⁹ Dit deed men vanwege het feit dat hij drie moorden had bekend en vanwege de zelfmoord, ‘ter exemple van allen’.

Bron: RAG, RA, inv.nr. 186 p. 1.

Afb. 44 en 45: Twee details uit de kaart van Pieter Sluyter. De Galgenwaard.

STADSGEZICHT VAN BRAUN EN HOGENBERG

In 1572 verscheen de eerste editie van de stedenatlas van Frans Hogenberg en George Braun. Hogenberg had in Keulen een cartografische uitgeverij opgericht en George Braun, kanunnik van de Dom, stelde de atlas samen en voorzag in de begeleidende tekst. De oorspronkelijke uitgave was in zwart-wit, maar de prenten zijn veelvuldig met de hand ingekleurd. Veel prenten dienden later als voorbeeld voor afbeeldingen in Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden.

In de atlas is ook een gezicht op Gorinchem vanuit het zuiden opgenomen. Op de drukplaat stond tevens een stadsgezicht van Groningen en Brouwershaven.²³⁰ Wat

onmiddellijk opvalt is het tolhek in de rivier. Dit hek zou dan hebben gelopen van een aanlegsteiger bij het slot naar de waard die er tegenover lag. Het is zeer goed mogelijk dat dit hek er inderdaad gelegen heeft, want het komt ook op eerdere kaarten voor, zie afb. 48 en 49. Toch heeft de maker enkele aanpassingen gedaan in de weergave om enkele beeldbepalende elementen van de stad goed uit te laten komen. Zo zien we de Grote Toren met traptorentje, maar in werkelijkheid staat dit traptorentje achter de kerktoeren. En achter het kasteel staat een kerkgebouw, waarschijnlijk voorstellend het St. Agnietenklooster. In werkelijkheid lag dit gebouw meer oostelijk, maar zou dan wegvallen tegen de Grote Kerk. Enkele

Afb. 46: Gezicht op de stad Gorinchem vanuit het zuiden, F. Hogenberg & G. Braun, *Civitates Orbis Terrarum, Liber Primus* (1572) plaat 21. RAG, THA, THA2-107.

zaken zijn duidelijk ontleend aan de fantasie van de kaartenmaker. Neem bijvoorbeeld de meest wonderlijke dakvormen op de torens ten oosten van de stad. Tevens is het kasteel afgebeeld. De Blauwe Toren was in 1572 nog niet afgebroken, maar het stadsgezicht lijkt een andere toren te laten zien. Deze vierkante toren werd, gezien de weergave van de zijl, iets oostelijker afgebeeld. Braun en Hogenberg kunnen gebruik hebben gemaakt van oudere kaarten, zodat

het mogelijk is dat we kijken naar een weergave van het kasteel vóór de bouw van de Blauwe Toren. Het kan ook een vertekening zijn van de Blauwe Toren, dan zou een van de torentjes die achter de vierkante toren staat de opbouw van de Blauwe Toren zijn. Dit is minder waarschijnlijk gezien een kaart van het rivierengebied, afb. 47. Ook met het kasteelcomplex bij Braun en Hogenberg is iets vreemds aan de hand. We zien zowel de kasteelmuur langs de Merwede als de kasteelmuur die liep langs de havenmond

als een lange muur afgebeeld. Zo kon men de plek zien waar tol betaald moest worden. Het suggereert dat er tevens een poort was langs de haven waar men het kasteel kon binnengaan. Mogelijk betreft het de stedelijke Waterpoort. De weergave van de zijl is overtuigend, maar meer onderzoek naar de voorstelling is wenselijk.

In het Staatsarchiv te Wenen berust een kaart van het rivierengebied die gedateerd wordt omstreeks 1526, zie afb. 47.²³¹ Het bevat een weergave van het kasteel met de opbouw van de Blauwe Toren. De voorstelling wijkt af van andere voorstellingen van het slot. De Blauwe Toren staat niet aan het water, maar er is wel de grote vierkante toren weergegeven. Onderzoek naar de datering van de kaart is wenselijk.

EERSTE HELFT 16E EEUW

Het Nationaal Archief bezit twee soortgelijke kaarten (inv.nr. 885A en B) waarop Gorinchem, Woudrichem en Loevestein staan afgebeeld. Gezien de gedetailleerdheid van eerstgenoemde stad hebben de kaarten betrekking op Gorinchem. Op beide kaarten staat de Blauwe Toren, met daarachter de Grote Toren. Beide kaarten laten ook het traptorentje zien, maar slechts bij kaart 885B heeft dit torentje

een dak. Kaart 885A lijkt, hoewel meer onderzoek op dit vlak noodzakelijk is, een latere kopie. Kaart 885B heeft ook meer gebruikssporen als een scheur en vlekken.

In 1524 werd in opdracht van stadhouder Anthonis I van Lalaing gestart met de bouw van het zo karakteristieke dak met trapgevels van de Blauwe Toren. Bouwmeester was Rombout II Keldermans. Op 1 september 1523 was het bouwcontract getekend door de timmerlieden Jacob Snouc uit Gorinchem en Joos Janssone de Keyser uit Den Haag, terwijl Michiel Yselwijns en Anthonis de Vleeshouwere vermeld staan als steenleveranciers.²³² Op beide kaarten zien we de trapgevels, maar vreemd genoeg niet de torenspits van de Blauwe Toren. Op beide kaarten staat wel een trapgevel op de plaats van deze spits dat een vreemd perspectief geeft met een daarachter getekend dak. 1524 lijkt dus een terminus post quem, een begindatering.

Afb. 47: Detail van een kaart van het rivierengebied, ca. 1526.

Afb. 48 en 49: Gezicht op Gorinchem met tolhek in de rivier. Uitsnede NA, Kaartcollectie Binnenland Hingman inv.nr. 885A en 885B.

Voor de stad ligt de ‘Keysersweert’, vermoedelijk zo genoemd nadat Karel V in 1519 keizer was geworden van het Heilige Roomse Rijk. Die Keizerswaard werd gescheiden van de ‘Ossewert’ door een watergang genaamd het Vossengat. Deze waterweg was, zo blijkt uit kaart 885A hoewel het ook stond op 885B, 206 roeden lang. In 1543 werd de Nieuwe Haven gegraven, waarbij het noordelijk deel van de Keizerswaard werd afgegraven. Gorinchem was beter bereikbaar geworden en de tocht door het nauwe Vossengat was daarmee verleden tijd. Dat geeft een terminus ante quem, een eindgrens. De kaart, in dit geval 885B, werd gemaakt tussen 1524 en 1543.

Op de kaart staat een paalwerk in de riviergeul die stroomde voor de Blauwe

Toren. Dat doet denken aan het tolhek dat staat afgebeeld op het stadsgezicht van Braun en Hogenberg. Interessant is de weergave van het kasteelcomplex naast de Blauwe Toren. Dit is vrij primitief getekend, daarbij vergeleken is het vogelaanzicht van Sluyter een waar meesterwerk, en daardoor lastig te interpreteren. Toch lijkt het niet te gewaagd om op te merken dat er een stevig gebouw staat dat mogelijk bestaat uit een toren en daarvoor een bouwdeel met een trapgevel. Zou het gaan om de woontoren en de ridderzaal waarvan in de rentmeesterrekeningen sprake is? De muren lijken ook enigszins rond afgebeeld, mogelijk zo de suggestie gevend dat het ging om een voorhof. En een opvallend detail is een duidelijk vierkante flankeringstoren. Tevens staat er een staket, een houten palissade, afge-

beeld bij de kasteelmuur. Enkel op kaart 885B staat bij de toren bij de havenmond het woord ‘tollijn’. Het zal zeker te maken hebben met de tolheffing, maar de betekenis is niet helder.²³³

WEERGAVE VAN HET KASTEEL DOOR VAN DER ULFT

De bekendste afbeelding van de Blauwe Toren werd gemaakt door de Gorcumse kunstenaar en burgemeester Jacob van der Ulft. Hij had het ‘geteyckent en gegraveert met sterck-water’ en de ets werd vervolgens gedrukt door de Gorcumse drukker Paulus Vinck. Het werd opgedragen aan de stadssecretaris, mr. Hugo Boxel. Van der Ulft is vooral bekend geworden door het vervaardigen van Italiaanse stadsgezichten. Vaak staat de afgebeelde architectuur ver af van de werkelijkheid. De schilder trachtte een geïdealiseerde voorstelling te geven die waardering vond bij het Hollandse publiek. Het wordt betwijfeld of Van der Ulft ooit in Italië is geweest. Martin Veen schreef over de voorstelling: ‘Van der Ulft creëerde als kunstenaar zijn eigen ultieme fantasiebeeld van de Blauwe Toren’. Hij onderbouwt dit onder andere met de constatering dat hij het kasteel plaatst in een ‘open landschap waardoor het bouwwerk los van de vesting en de rest van de stad leek.’²³⁴

Maar volgens mij doen we Van der Ulft hiermee geen recht. Van de kunstenaar zijn ook afbeeldingen bekend, bijvoorbeeld van de Grote Toren, waarin hij tracht een nauwgezette weergave van de werkelijkheid te geven. Als we kijken waar Van der Ulft zich op baseerde, zijn bronnen, dan kunnen we beter spreken van een reconstructie. Hierbij zat Van der Ulft er soms naast, maar hij heeft getracht zo dicht mogelijk bij de werkelijkheid te komen. Van der Ulft baseerde zich vooral op het geschiedwerk van Kemp dat enkele jaren eerder was verschenen. Deze

Afb. 50: Vogelvluchtgezicht op de Blauwe Toren en het slot door Jacob van der Ulft, ca. 1660. RAG, THA, PK 175.

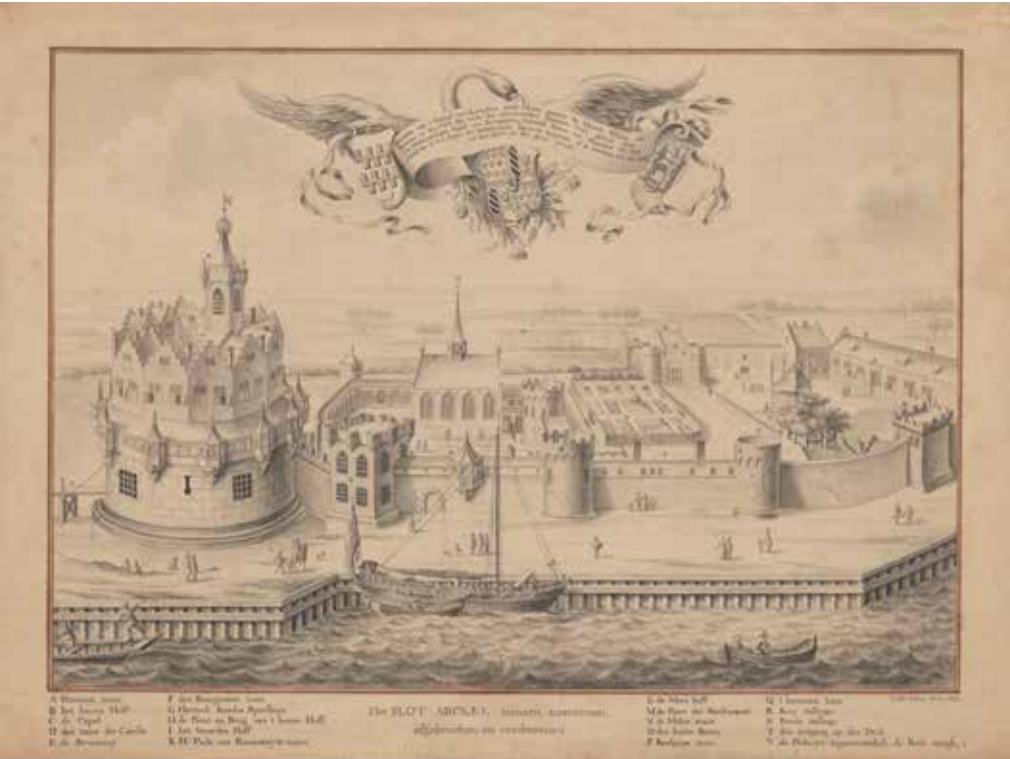
beschreef natuurlijk de Blauwe Toren – bijvoorbeeld de dikte van de muren – en de tweede toren maar vervolgt dan met de woorden²³⁵:

‘In ‘t bovenst’ van de Burght na de Merwen-zy, stond eenen grooten vierkanten Tooren, genaamt Barbarien, na ‘t Oosten Hertogh Kaarls Toorntjen, met lustigh uyt-sien over ‘t water, voort eenen Tooren, Bourgoenjen genaamt, diep aan den stroom uytstekende, met hooge muren. Aan de poort, daar by onsen tijd den Wolfs-kuyl²³⁶ aan den sluys-boom van de haven was, stond Heer Hertog Philips van Ravesteijns Toorntgien.²³⁷ In ‘t bovenste voor-hof, was een Cingel-muyr met hooge steenen bogen, daar in een poort was, en Toorn, met een Valbrug’ na ‘t nederste hof en een gracht daar om, met eenen ronden Toorn op den hoek na de Stad toe, (onder was de pijnbank) boven plat, overwelft met een Kerk daarin, ‘t nederste Hof had schoone hoven, een grooten Linde-boom, met een seting, overmuyrt groote lange stallen, een poort en gracht ter Stadtwaard, en Almeyen²³⁸ daar voor...’

Kemp doet een uitspraak over zijn bron. Hij stelt ‘mijnen schrijver seyde, dit alles gesien en betreden te hebben’. Dat kan juist zijn, maar de naamgeving voor de

vierkante toren, Barbarien, is onjuist. Mogelijk geldt dit ook voor de toren ‘Bourgoenjen’. Kemp of iemand anders heeft volgens mij enkele rekeningen van de rentmeester van Arkel geraadpleegd en daaruit een verkeerde conclusie getrokken. De rekeningen midden 16^e eeuw kenden een rubriek over onderhoud aan het slot waarin gesproken wordt over Barbarien en een Bourgondische toren, maar deze rubriek had niet betrekking op het kasteel te Gorinchem maar op Loevestein.²³⁹

Kijkend naar de prent dan zien we veel elementen uit de beschrijving van Kemp terugkomen, wel soms met een (licht) gewijzigde naam. De legenda vertelt ons dat op de prent onder andere staan de Blauwe Toren, de Kapel, de brouwerij (een wijziging van het woord Barbarien bij Kemp), de Bourgondische toren, ‘hertoch Kaarles speelhuys (bij Kemp slechts aangeduid als een torentje), heer Filips van Ravensteinstoren, het moeshof, de stallen en zelfs de lindenboom die Kemp noemt is afgebeeld. Maar Van der Ulft tekent ook een aantal zaken die Kemp niet noemt, bijvoorbeeld de ‘Koelpapstoren’ en een blekerij nu liggende bij de Krabsteeg. Hieruit kan men concluderen dat Van der Ulft naast Kemp ook andere bronnen moet hebben geraadpleegd.

Afb. 51: Tekening van de Blauwe Toren en slot van Cornelis de Jonker naar Jacob van der Ulft, 1793. RAG, THA2-99.

Het stadsgezicht van Braun en Hogenberg kan een van die bronnen zijn geweest. De vierkante toren, de brouwerij bij Van der Ulft, lijkt verrassend veel op de meest oostelijke toren in dit stadsgezicht. Ook enkele flankeringstorens werden mogelijk hieraan ontleend. Van der Ulft tekende verder een kapel in de voorhof, in werkelijkheid was deze kapel gevestigd in een toren van de hoofdburcht. Op basis van Kemp wist hij van het bestaan van een kapel, maar de positionering ervan gaat vermoedelijk eveneens terug op Braun en Hogenberg. Bij hen ging het om het Sint

Agnietenklooster, dus gelegen buiten het kasteel, maar Van der Ulft tekende dit gebouw binnen de kasteelmuren. De zijl bij Braun en Hogenberg werd een poortje. Daarnaast kan Van der Ulft mogelijk ook gebruik hebben gemaakt van kaarten of tekeningen die aanwezig waren in het archief van de stad, maar die nu niet meer aanwezig zijn. Als burgemeester had hij hier toegang toe. Zo tekende hij het erkertorentje (het speelhuis van hertog Karel) op de plek waar ook Sluyter en de onbekende kaartmaker in de derde kwart van de 16^e eeuw het positioneerde.

Afb. 52: Steendruk van de
Blauwe toren en het slot
van Charles Rochussen,
1854.

Een andere bron moet geweest zijn resten van het kasteel die midden 17^e eeuw nog steeds zichtbaar waren. Volgens Van der Aa waren tot 1831 nog delen van de fundering zichtbaar.²⁴⁰ Het Tolhuis werd gebouwd op de plek waar voorheen de Wolpherensepoort stond. Van der Ulft tekende een poort, aangegeven met letter M, en in de legenda stond er ‘de poort der stadwaerts’. Aan weerszijden tekende hij twee torens. Op de kaart uit het derde kwart van de 16^e eeuw, afb. 43, ontbreken deze torens evenwel. Keizer en Mazzola deden onderzoek naar het Tolhuis en constateerden dat het poortgebouw op de tekening van Van der Ulft de oudste bouwmassa vormde van het Tolhuis en dat de huidige traptoren gebouwd was op een oudere fundering.²⁴¹ Dat verklaart waarom Van der Ulft torens tekende.²⁴² Keizer en Mazzola raadpleegden bovendien twee opmetingen van het Tolhuis uit het ‘weermachtsarchief’ in Den Haag. Het Tolhuis had immers jarenlang dienst gedaan als kazerne. Op de opmeting uit 1837 stond een laag muurtje dat

ook voorkomt op de tekening van Van der Ulft. Het loopt bij hem van de poort langs de hooiberg naar de kasteelmuur. Op de opmeting van 1863 stond naast het Tolhuis iets getekend wat Keizer en Mazzola zagen als het restant van een weergang. Hier tekende Van der Ulft de tweede toren. Het wil niet zeggen dat het muurtje of de torens middeleeuws van aard waren, maar het maakt wel aannemelijk dat Van der Ulft goed keek wat hij ter plekke aantrof en dat verwerkte op zijn tekening.

Een derde bron moet mogelijk de namen van huizen zijn geweest. Van der Ulft liet de stad weg, zodat het kasteel goed uitkwam. Maar hij tekende ook buiten het kasteel, bij letter V, ‘de Blekerie tegenwoordich de Krabsteegh’. In de rekeningen van de rentmeester is inderdaad sprake van een blekerij dicht bij het kasteel gelegen.²⁴³ In de Krabsteeg lag in de eerste helft van de 17^e eeuw een huis dat heette ‘De eyck op de oude bleyck’, er was het Bleyckstraatje en er was in 1598 sprake van het ‘oude bleyckvelt omtrent de brugghe daer men naer ’t casteel plach te gaen’.²⁴⁴

Er is een belangrijk verschil tussen Kemp en de tekening van Van der Ulft dat nog genoemd moet worden. Kemp meende

dat Karel de Stoute het kasteel van zijn voorganger had afgebroken en een nieuw kasteel had gebouwd. Van der Ulft nam hier duidelijk afstand van. In de banderol staat dat het kasteel gesticht werd door hertog Willem van Beieren in 1412 en dat de uitmuntende Blauwe Toren werd gebouwd door ‘den stoutmoedigen Kaarl van Bourgondiën, doemaels grave van Charolais int iaer 1461...’. Daar had Van der Ulft groot gelijk in.

In 1711 verscheen er een kopergravure gebaseerd op Van der Ulft van de hand van Jacobus Schijnvoet.²⁴⁵ Hierop stond ‘Het slot Arckel binnen Gorkom’. Tot de navolgers van Van der Ulft moeten we ook een Gorcumer rekenen. Cornelis de Jonker vervaardigde in 1793 onderstaande tekening. Er is nauwelijks verschil in de weergave van het kasteel, maar hij liet wel een aantal scheepjes en mensen weg. Zo ontstond een meer verstilde indruk die meer paste bij de toen heersende smaak. In 1854 verscheen er een steendruk van ‘het kasteel van Arckel’ gemaakt door Charles Rochussen die gebaseerd was op Schijnvoet.²⁴⁶ De voorstelling heeft een romantische toets en werd gepubliceerd in Jacop van Lenneps *Merkwaardige kasteelen*. Van Lennep spreekt hier over het geslacht van Arkel, daarmee de suggestie wekkend dat de

voorstelling iets met deze adellijke familie van doen had. Dat was onjuist. Het ging om het kasteel van Willem VI van Beieren die sinds 1412 heer van Arkel was. Bij Rochussen verdween de Merwede uit beeld.

Isings
Als laatste tonen we hier een schoolplaat gemaakt door Johan Herman Isings (1884-1977). Het stelt voor ‘Jacoba van Beieren voor Gorinchem, 1 dec. 1417’ en was een van de schoolplaten uit de serie *Vaderlandsche geschiedenis*, J.B. Wolters Uitgeversmaatschappij (Groningen-Djakarta). Isings heeft zich duidelijk laten inspireren door de voorgaande tekeningen van het kasteel. Zo tekende hij prachtig de vierkanten toren, het aangevoerde geschut en de aangemeerde schepen. De positionering van de torens komt niet overeen met wat we eerder gezien hebben, maar het blijft een tot de verbeelding sprekende voorstelling.

Jacoba van Beieren kwam zelf inderdaad naar Gorinchem toen hier gestreden werd tegen Willem van Arkel en Jan van Egmond. De rentmeester betaalde Peter van Rotterdam omdat hij Jacoba naar Gorinchem ‘inden stride’ voer.²⁴⁷ De paarden van de landsvrouw werden gebracht ‘doe tot Gorinchem gestreden was’. De

rentmeester betaalde voor de haver die ze aten. Jacoba wordt op de schoolplaat vergezeld door haar moeder, Margaretha van Bourgondië.²⁴⁸ Utrecht en Amersfoort hielpen bij het ontzet van het kasteel. Het wapen van Utrecht staat dan ook op het bootje in de linkerbenedenhoek.

CONCLUSIE

Veel plattegronden en tekeningen zijn nader gedateerd. Zo is bijvoorbeeld gebleken dat de plattegrond van Jacob van Deventer eerder gemaakt werd dan de kaart van Pieter Sluyter uit 1553 en dat de kaart van het kasteel in vogelvlucht schatplichtig is aan Pieter Sluyter.

Afb. 53: Schoolplaat van J.H. Isings voorstellende de aankomst van Jacoba van Beieren te Gorinchem, 1417.

Ook is onderzocht welke bronnen Jacob van der Ulft gebruikte voor zijn ‘fantasievoorstelling’ van het kasteel de Blauwe Toren. Het is aardig om te zien dat men in de 17^e eeuw ook al discussieerde over de ontstaansgeschiedenis van het slot. Volgens Kemp werd het kasteel uit 1412 afgebroken en liet Karel de Stoute een nieuw kasteel bouwen inclusief de Blauwe Toren. Van der Ulft vond dat Karel de Stoute de befaamde Blauwe Toren liet bouwen naast het bestaande door graaf Willem VI van Beieren gestichte slot.

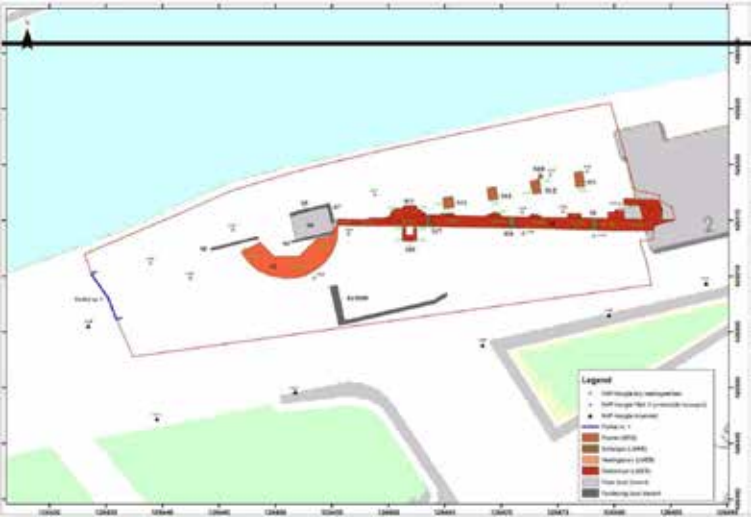
Het stadsgezicht van Braun en Hogenberg laat een vierkante gebouw zien dat mogelijk een beeld geeft van de hoofdburcht. Dit gebouw komt ook voor op de kaart van het rivierengebied. Mogelijk was deze vierkante toren een onderdeel van de hoofdburcht vóór 1461. De zaalkende mogelijk een trapgevel, zoals staat getekend op twee kaarten uit de eerste helft van de 16^e eeuw. Slechts archeologisch onderzoek kan duidelijk maken waar de hoofdburcht precies stond en meer gegevens verschaffen hoe die er uitzag. De rekeningen van de verschillende rentmeesters vertellen veel over het kasteel, maar een precieze lokalisering van alle gebouwen op het kasteelcomplex is moeilijk.

Archeologie nader bekeken

Het archeologisch onderzoek Buiten de Waterpoort werd uitgevoerd door SOB Research. Hierbij ging men uit van het Programma van Eisen, opgesteld door de gemeentelijke archeoloog.²⁴⁹ Hierin werden onder andere als onderzoeksvragen geformuleerd:

- Zijn er sporen of structuren binnen het onderzoeksgebied aanwezig die gerelateerd kunnen worden aan de middeleeuwse stadsmuur?
- Wat is de aard en mate van conservering van de stadsmuur en welke metselverbanden, baksteenformaten en speciesoorten kunnen onderscheiden worden?
- Welke andere archeologische sporen kunnen onderscheiden worden (te denken valt aan huizen, kasteelresten, kades, oeverinstallaties etc.). Geef een beschrijving en hoe dateren deze?

Bij het veldwerk werden een muur en een ronde toren aangetroffen. Het Evaluatierapport van SOB Research ging uit van bovenstaande onderzoeksvragen in het Programma van Eisen. Dit rapport is voorzien van een bijlage getiteld ‘Bouwhistorische ondersteuning archeologische opgraving Buiten de Waterpoort 2-6 te Gorinchem’.²⁵⁰ Dit onderdeel werd geschreven door Van Reenen Onder-

zoeksbureau uit Leerdam, waarbij de centrale onderzoeksvraag luidde ‘uit welke tijd het metselwerk van stadsmuur en ronde toren stamt’. Voor dit bouwhistorisch onderzoek werden de aangetroffen bouwresten bekeken, gebruik gemaakt van archiefonderzoek door derden en een beperkt literatuuronderzoek uitgevoerd.

Enthousiast werd er binnen Gorinchem gereageerd op de archeologische vondst. Het werd in een adem genoemd met de fameuze Blauwe Toren. Zowel in het Evaluatierapport als in de bouwhistorische bijlage werd hier nadrukkelijk afstand van genomen. Geconcludeerd werd dat een stadsmuur en bijbehorende toren waren

Afb. 54: Kartering van de gevonden kasteelmuur en toren. Kaart SOB Research.

Afb. 55: De archeologische sporen worden nauwgezet opgegraven en vastgelegd.

aangetroffen. Hiervoor gaf men een argument. Het formaat van de bakstenen was hetzelfde als dat van de stadsmuur die was opgegraven in de Keizerstraat. Toch lijkt het er op dat zowel de archeologen als de bouwhistoricus geleid werden door de eigen vraagstelling.²⁵¹ Er is in ieder geval niet gezocht naar een alternatieve verklaring. Uit de literatuur is bekend dat Willem VI in 1412 het kasteel in het

Wijdschild liet afbreken en een nieuw kasteel liet bouwen in het zuidwesten van Gorinchem. Op zijn minst had onderzocht moeten worden of dit niet een verklaring bood. Het Evaluatierapport en het bouwhistorisch onderzoek zwijgen in alle talen over dit kasteel.

In de voorgaande hoofdstukken is aan- nemelijk gemaakt dat het kasteel van

Willem VI aan de Merwede stond en dat de Blauwe Toren hieraan werd gebouwd. De noordelijke kasteelmuur was naar mijn mening oorspronkelijk een stadsmuur. De Wolpherensepoort en waarschijnlijk twee torens, de Gevangen- en de Verbanen- toren, waren oorspronkelijk onderdelen van de stadsmuur maar werden geïncor- poreerd in het kasteel. Een deel van de zuidelijke kasteelmuur langs de Merwede is nu aangetroffen. Dit verklaart waarom de bouwhistoricus tot de conclusie kwam dat de muur gebouwd werd begin 15^e eeuw. De stad, komende uit de Arkelse oorlog, ontbeerde gewoonweg de finan- ciële armslag om aan een dergelijk ambi- tieus bouwproject te beginnen. Niet de stad, maar de vorst was hier geldschieter.

Projecteren we de kaart van Jacob van Deventer op de huidige stadsplattegrond dan is het duidelijk dat een kasteel- muur en –toren zijn gevonden. Door de onnauwkeurigheid van deze kaart (een grote schaal) valt niet vast te stellen welke toren nu precies is gevonden. Slechts het vinden van de zijl door de archeologen zal hier duidelijkheid over brengen.

Toch zijn een tweetal vragen in de voor- gaande hoofdstukken niet behandeld. Beide draaien om het gebruik van bakste- nen. Valt het te verklaren dat het bak-

steenformaat van de kasteelmuur gelijk is aan het formaat van stenen in de stads- muur in de Keizerstraat? Ten tweede, hoe kan het dat de bakstenen dateren uit de tweede helft van de 14^e eeuw, maar dat ze zijn opgemetseld in het begin van de 15^e eeuw? De rekeningen van de rentmees- ters vertellen het nodige over stenen die gebruikt werden bij de kasteelbouw. Dit hoofdstuk eindigt met een hernieuwde waardering van de archeologische vindplaats.

BAKSTEENPRODUCTIE

In 1394 sloot het stadsbestuur een over- eenkomst die tien jaar zou duren met een zekere Willem Pkeric en Jan Danc-

Afb. 56: Productie van bakstenen door middel van houten mallen.

kaart.²⁵² Zij produceerden bakstenen. Ze kregen elk jaar een lening van 25 Dordtse gulden die moest terugbetaald worden na de eerste keer stoken van de steenoven. Voor elke keer stoken, dienden ze de stad vijf gulden te betalen. Jaarlijks moesten ze minstens 500.000 stenen bakken. Hiertoe moeten ze wel meerdere ovens in gebruik hebben gehad, want een oven leverde jaarlijks zo’n 300.000 stenen.²⁵³

De prijs van de stenen was voorgeschreven. Voor elke 1000 stenen kregen ze 1 1/10 Dordtse gulden. Bovendien kregen ze van de stad jaarlijks vier Dordtse guldens voor

het onderhoud van de steenovenplaats, die tevens bestond uit een woonhuis en loods, en voor kleedgeld. Als tegenprestatie diende ze de stad elk jaar 2000 stenen te leveren. Verder werd bepaald dat de aarde buitendijks gewonnen moest worden, tenzij dit onmogelijk was door wateroverlast. Dan mocht de grondstof komen uit land dat de steenbakkers gehuurd hadden. De burgemeesters zouden helpen bij het verkrijgen van voldoende turf om de ovens te stoken.

Naast de prijs werd ook het formaat van de stenen gereguleerd. Hiertoe werden de ‘poerten vormen’ geleverd. De schepenbank zag er op toe dat de stenen voldeden aan de stedelijke voorschriften. In de overeenkomst staat dat vier liggende stenen net zo hoog dienden te zijn als een staande steen. In het Wijdschild stonden steenovens, vlakbij de burcht van de Arkels. Ze staan ook afgebeeld op de kaart van Pieter Sluyter, zie afb. 57. De producenten leverden waarschijnlijk niet alleen aan de stad, maar ook aan het kasteel. Na 1412 komen we steenbakkers tegen die gebruik maakten van deze ovens en ook zij leverden aan het kasteel dat nu in het zuidwesten van Gorinchem stond. Het formaat van de stenen zal nog steeds zijn voorgeschreven, zodat zowel bakstenen van de stadsmuur als de

kasteelmuur een zelfde formaat gehad zullen hebben.

STENEN VOOR HET KASTEEL

Kort na de sloop van de burcht van de Arkels in het Wijdschild, begon men aan de bouw van het nieuwe kasteel. Hiertoe gebruikte men de stenen van de oude burcht. Een vrij gangbare praktijk in de middeleeuwen. Zo lezen we in de rekening van Jan van Vianen dat april 1418 de opdracht werd verstrekt aan ‘Roelof den steenbecker ende Clais Ricoutsz mit hueren ghesellen twe hondert dusent steens te breken ende te vegen vanden ouden huse ende mit scepen te vueren ende te leveren opt thoefte bijden Ghevanghentoern, des hebben sijs ghelevert C^M XLVIII^M ende hadden van elken dusent XV buddrager’. Op 14 juli werd betaald voor de levering van de resterende stenen.²⁵⁴

Na de belegering van het kasteel door Willem van Arkel en Jan van Egmond moest er veel hersteld worden. Naast stenen van de oude burcht, werden er ook stenen gebruikt van de boerderij die bij het kasteel stond. Er staat ‘Item Roelof die steenbacker mit sinen gezellen van XVIII^M steens vanden bouhuse te breken dat verbrant was, van elken dusent iij boddrager. Item Gillis Bertoutsz van iiii 1/2^M steens te breken ende te veegen vander mueren

twisschen twien graften²⁵⁵ ende had van elc dusent V buddrager’. Er werden toen ook 121.000 stenen gebroken van de oude keuken in het hof van de Arkels achter de kerk, waarbij men er zelfs toe overging om daar de stenen te winnen die daar onder de aarde lagen. Tevens werden stenen van Gorcumse burgers gekocht, in totaal 188.700 stuks. Net als de kasteelboerderij waren hun hofsteden verbrand tijdens het beleg.²⁵⁶

In 1422 werd er gewerkt aan de kasteelmuren. De muur langs de Merwede werd hersteld met stenen uit Leerdam, mogelijk van het slot aldaar. De muur langs de gracht werd verhoogd. Hiertoe liet men 7.000 stenen breken ‘opten ouden huyse in die Quellinge’. Ook deze bakstenen moesten worden afgeleverd op het havenhoofd.²⁵⁷ Het laat duidelijk zien dat bij werkzaamheden aan het kasteel er geruime tijd gebruik werd gemaakt van de bouwresten van het kasteel van de heren van Arkel in het Wijdschild. Dit verklaart waarom er stenen zijn aangetroffen die gedateerd worden tweede helft 14^e eeuw, maar die zijn opgemetseld begin 15^e eeuw.

WAARDERING EN ADVISERING

Niet een stedelijk verdedigingswerk is aangetroffen Buiten de Waterpoort,

Afb. 57: Detail van de kaart van Pieter Sluyter, 1553, voorstellende de steenovens, het woonhuis en de loodsen in het Wijdschild.

Afb. 58: *Gevonden kasteeltoren met op de achtergrond het Tolhuis.*

maar een kasteelmuur en –toren. In het Evaluatierapport is een waardering opgenomen op basis van acht criteria. Een van die criteria is de ‘herinneringswaarde’. Gesteld wordt dat deze kan worden aangemerkt als ‘middelhoog’. Men komt tot deze waardering, omdat men meende te maken te hebben met een stadsmuur die niet met het kasteelcomplex uit de 15e eeuw in verband kon worden gebracht. De Blauwe Toren, aldus de archeologen,

lag immers ten noordwesten van het plangebied. Nu duidelijk is dat het wel degelijk gaat om een kasteelmuur en –toren moet het criterium naar boven worden bijgesteld.

De herinneringswaarde is natuurlijk slechts één van de acht criteria. De archeologen stelden vast dat de inhoudelijke kwaliteit van de aangetroffen resten (het gaat dan om de criteria zeldzaam-

heid, informatiewaarde, ensemblewaarde en representativiteit) als hoog en behoudenswaardig te worden aangemerkt. Aan de gemeente werd geadviseerd de vindplaats in situ te behouden en het bouwplan van een hotel op deze locatie zodanig aan te passen dat behoud in situ gewaarborgd wordt. Tevens werd geadviseerd het terrein de status van gemeentelijk monument toe te kennen.

Toch wordt de waardering naar mijn mening te laag ingeschat. Archeoloog Mientjes stelde: ‘Het is een mooi stuk muur dat we hebben gevonden, compleet met schotsgat [sic]. De naastgelegen toren maakt het extra compleet. Hiermee leren we meer over de geschiedenis van Gorinchem. Daarmee heeft het lokaal belang. Geen nationaal belang, zoals ik in mijn enthousiasme aanvankelijk hoopte.’ De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed zou deze waardering hebben onderschreven, zij gingen immers ook uit van een stadsmuur. En ook de gemeente sprak van een lokaal belang. Maar wat is er nu precies aangetroffen?

Het gaat om een kasteel gebouwd door Willem VI en zijn opvolgers die zijn macht over de stad liet gelden. Het kasteel stond op de grens van Holland, een plek waar ook sinds 1420 de grafelijkheidstol geheven werd. Het vormde daarmee een belangrijk

verdedigingswerk tegen het hertogdom Gelre en kan gezien worden in het licht van een toenemende staatsvorming. De aangetroffen resten zijn dan niet van lokaal maar eerder van regionaal belang.

Het kasteel werd in 1461 uitgebreid met de Blauwe Toren en een tweede, lagere toren. Deze lagen ten westen van het eerdere kasteelcomplex. De kaarten en afbeeldingen laten zondermeer zien dat de aangetroffen muur en toren onderdeel waren van dit complex. De Blauwe Toren, en waarom zou je het kasteelcomplex daarvan loskoppelen, kan men eerder waarderen als nationaal mogelijk zelfs internationaal belang. De Blauwe Toren was immers het belangrijkste kasteel van de Bourgondische hertogen in de noordelijke Nederlanden. Het zou in de Gelderse oorlogen (1502-1543) een belangrijk steunpunt zijn. Karel de Stoute was zo verguld met het kasteel dat een maquette van de Blauwe Toren getoond werd op zijn huwelijksfeest in 1468 te Brugge toen hij trouwde met Margaretha van York.²⁵⁸ De gemeente zou onderzoek, mogelijk met bodemradar, moeten doen om precies te bepalen waar dit kasteel stond. Het gehele terrein kan dan worden aangewezen als monument, niet een gemeentelijk maar een rijksmonument. Dan krijgt het de bescherming die het verdient.

Annotatie

Mijn dank gaat uit naar René van Dijk vanwege zijn kritische blik op het geschrevene. H. den Hertog en Arie Saakes verdienen hulde voor het maken van foto's van archiefstukken. De laatste heeft ook enthousiast zijn expertise ter beschikking gesteld ten aanzien van cartografisch materiaal.

1. L.R. van Wilgen, Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en archeologische begeleiding ‘plangebied Buiten de Waterpoort. Evaluatierapport (Gorinchem, 2017) en W.G. van Reenen, Bouwhistorische ondersteuning bij een archeologische opgraving, Buiten de Waterpoort 2-6 (Leerdam, 2017).
2. Van Wilgen, Inventariserend veldonderzoek, p. 25, 50-52.
3. Van Reenen, Bouwhistorische ondersteuning, p. 21.
4. Dit zal eind 1412, begin 1413 zijn geweest. De overdracht van Gorinchem en het Land van Arkel geschiedde op 29 of 30 juli 1412, zie Marinus Jacobus Waale, De Arkelse oorlog (Hilversum, 1990) p. 143.
5. Onderzoek naar de Blauwe Toren gebeurd zowel door Merlijn Hurx als Taco Hermans.
6. Nationaal Archief (NA), Archief Graven van Holland (AGH) inv.nrs. 1785-1793, 1795 en 2097 en NA, Archief Grafelijkheidsrekenkamer Rekeningen (GR.Rek.) inv.nrs. 2153-2178. De rekeningen zijn vaak niet gepagineerd of gefolieerd. Geraadpleegd zijn vooral de rubrieken allerhande zaken en uitgaven ten behoeve van het slot.
7. Een hypothese van Bert Stamkot, zie De ontstaansgeschiedenis van Gorinchem. Afl. III ‘De verborgen stad’. In: Oud-Gorcum Varia (OGV) jrg. 23 (Gorinchem, 2006) p. 8-39 aldaar p. 16-19 op basis van gevonden muurresten op de Groenmarkt. Tim Hoogendijk dacht eerder aan een onvoltooid koor, zie Een mysterieus bouwwerk op de Groenmarkt. In ‘Grondig bekeken’ jrg. 27 (2012) p. 8-21.
8. R.J.M. van Genabeek, Gorinchem Krijtstraat, BAAC rapport 02.060 (Den Bosch/Deventer, 2005).
9. P.M. Floore, Het kasteel van de heren van Arkel. In: Oud-Gorcum Varia (1998) p. 198-202.
10. Waale, De Arkelse oorlog, p. 179-184 beschrijft dit kasteel.
11. NA, GvH, inv.nr. 1787.
12. Martin Veen, De Blauwe Toren. In: OGV jrg. 15 (Gorinchem, 1998) p. 280-284.
13. A.J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden (Gorinchem, 1843) lemma Gorinchem p. 677. Deze muurresten, waarvan niet gezegd is dat ze afkomstig waren van het slot, gaven voeding aan de Gorcumse sage van het verzonken kasteel in de Duivelsgracht, zie H.F. van Peer, Sterke Gorcumse verhalen (Gorinchem, 1962) p. 75-78.
14. Kemp, Leven der doorluchtige heeren van Arkel... (Gorinchem, 1656) p. 186 en H.A. van Goch, Van Arkel's oude veste (Gorinchem, herdruk 1973) p. 62-63.
15. Zo was in de 15^e eeuw drossaard Wouter van Heemskerk getrouwd met Catharina van Arkel en drossaard Arend van Leyenberg een zoon van Otto I van Arkel van Heukelum.
16. Waale, De Arkelse oorlog, p. 142-145. Het ging om 47.000 nobel, waarvan 14.500 nobel direct en de rest in vastgestelde termijnen.
17. Zie ook Cornelis van Zomeren, Beschryvinge der stadt Gorinchem... (Gorinchem, 1755) waar op p. 151 staat dat graaf Willem VI ‘wilde de burgers van Gorinchem hier door den breidel [een bit bij een paard] in de mond leggen, zorgende dat zy hem nog eens de voet mogten ligten, gelyk het naderhand ook nog voorviel’.
18. Van Goch, Van Arkel's oude veste, p. 9 en 63 en Bert Stamkot, Geschiedenis van de stad Gorinchem (Gorinchem, 1982) p. 36-37. Zie ook Stamkot, OGV jrg. 23, p. 22-25.

19. Veen, OGV jrg. 15, p. 281-282.
20. Hettel Bruch (ed.), Dirck Franckensz. Pauw (Theodericus Pauli) Kronijcke des Lants van Arckel ende der stede van Gorcum (Middelburg, 1931) p. 80.
21. Er van uitgaande dat het ging om Lambertus van Maastricht.
22. Bruch, Dirck Franckensz. Pauw, p. 99.
23. Kemp, Leven der doorluchtige heeren van Arkel, p. 187.
24. Van Goch, Van Arkel's oude veste, p. 63 en Kemp, Leven der doorluchtige heeren van Arkel, p. 207.
25. Stamkot, OGV jrg. 23, p. 22-25.
26. Daan P. Hallewas, p. 322 , Archeologische kroniek van Holland over 1983. II. Zuid-Holland. In: Holland 16 jrg. nr. 6 p. 322.
27. NA, AGH, inv.nr. 1791 p. 52.
28. NA, AGH, inv.nr. 1793. Verwijs en Verdam, Middelnederlandsch woordenboek (Den Haag, 1894) deel H lemma ‘haspels’ verwijzen naar de Publications de la Societé Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg, deel 14 p. 42 met de passage ‘Datmen op die mueren, dair des noot sal syn, haspelen hangen sal ende die met steynen laden tegen dat opsteigen’. Aan die haken hingen volgens Verwijs en Verdam touwen en daaraan manden met stenen. De rentmeester kocht inderdaad drie ‘welen’ (touwen) om deze haken aan te hangen.
29. NA, GRRek., inv.nr. 2160.
30. Hettel Bruch (ed.) Middeleeuwsche Rechtsbronnen (Utrecht, 1940) nr. 75 p. 107-108.
31. Deze toren werd door J. Heemskerk aangeduid als een rondeel, maar dat is een halfronde bolwerk. Daar blijkt op de kaart van Jacob van Deventer geen sprake van. Zie J. Heemskerk, Geschiedkundige notities betreffende Gorinchem en het Land van Arkel beneden de Zouwe (Delft, 1966) bijlage 1.
32. Kemp, Leven der doorluchtige heeren van Arkel, p. 310. Volgens hem bleef een derde toren onvoltooid.

33. NA, GRRek., inv.nr. 2278. De rekeningen bevatten een aparte rubriek betaling van erfrenten waarvan gebruik is gemaakt voor deze paragraaf.
34. NA, GRRek. 2154.
35. RAG. Archief Stadsbestuur (AS), inv.nr. 2772.
36. RAG, AS, inv.nr. 2774 is een afschrift van deze oorkonde.
37. Mertijtj is een verschrijving voor ‘Mertinii’ (maart).
38. NA, AGH, inv.nr. 1793.
39. NA, GRRek. 2153.
40. NA, GRRek. 2156.
41. NA, AGH, inv.nr. 1793.
42. NA, GRRek., inv.nr. 2164.
43. NA, GRRek., inv.nr. 2156.
44. Rekeningen van kasteleins zijn vaak niet bewaard, zie Antheun Janse, Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen (Hilversum, 2001) p. 393.
45. NA, GRRek. inv.nr. 2153.
46. NA, GRRek., inv.nr. 2165.
47. NA, AGH, inv.nr. 1785.
48. Mogelijk was hij voorheen werkzaam op de molen bij de Wolpherensepoort, de molen waarnaar de Molenstraat is genoemd.
49. NA, AGH, inv.nr. 1789.
50. Ibidem.
51. NA, AGH, inv.nr. 1791, p. 63.
52. Ibidem.
53. Ibidem.
54. J.A.M.Y. Bos-Rops, Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433 (Hilversum, 1993) p. 164.
55. K.N. Korteweg, Rechtsbronnen van Woudrichem en het Land van Altena, Utrecht, 1948, nr. 277, p. 239.
56. NA, AGH, inv.nr. 1791, p. 89.
57. Hoogst waarschijnlijk dezelfde persoon die we eerder tegenkwamen als Lambert Sulpens zaliger.
58. NA, AGH, inv.nr. 1792.
59. A.J. Busch, Het schilderij “Watersnood bij Gorinchem”. In Oud-Gorcum Varia jrg. 6 (1990) nr.

19 p. 149-154 aldaar p. 153.

60. *Dat lijkt ook al het geval in 1440/41 als men de dijk met de straat doorgraaft ten behoeve van een uitwateringssluis*, zie NA, GRRek., inv.nr. 2160.

61. NA, AGH, inv.nr. 1793.

62. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, p. 80.

63. Bruch, *Middeleeuwsche Rechtsbronnen*, nr. 32 p. 50-51.

64. *Idem*, nr. 45 p. 60-61.

65. Van Goch, *Van Arkel's oude veste*, p. 9.

66. Waale, *Het Arkelse kasteel in het Wijdschild bij Gorinchem*. In: OGV jrg. 6 (Gorinchem, 1990) p. 137-148 aldaar p. 139-141.

67. NA, GRRek., inv.nr. 2168. *De schepen zagen als heemraad ook toe op de slotgracht, in 1458 werd 31 roeden gracht gegraven*, zie NA, GRRek., inv. nr. 2177.

68. NA, AGH, inv.nr. 1785.

69. NA, AGH, inv.nr. 1787.

70. NA, AGH, inv.nr. 1790.

71. NA, GRRek., inv.nr. 2176 f. 25v.

72. NA, GRRek., inv.nr. 2236 f. 47v. *Er is dan sprake van de 'Wolferen poerte'*.

73. NA, AGH, inv.nr. 1787.

74. NA, AGH, inv.nr. 1786.

75. NA, AGH, inv.nr. 1787.

76. *Ibidem*. *Hierbij is uitgegaan van een Rijnlandse roede van 3,76 meter*.

77. NA, GRRek., inv.nr. 2160.

78. Karel Nicolaas Korteweg, *De heerlijkheid Altena en de veer- en vischrechten op het bovenende der Merwede* (Purmerend, 1937) p. 132-135.

79. Bruch, *Middeleeuwsche Rechtsbronnen*, nr. 97 p. 127-134 en nr. 99 p. 136-142.

80. H. Bruch, 'Expeditie tegen Gorcum in 1454', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* (1938), 1-31, Bruch, *Middeleeuwsche rechtsbronnen*, nr. 99 p. 136-142 en K.N. Korteweg, *Rechtsbronnen van Woudrichem en het Land van Altena, tweede stuk*, Utrecht 1948, nr. 309, p. 302-303.

81. Bruch, *Middeleeuwsche rechtsbronnen*, nr. 99 p. 136-142 aldaar p. 138-139.

82. *Idem*, p. 142.

83. NA, GRRek., inv.nr. 2153 en 2156.

84. *Dit behoedzaam geformuleerd, omdat er In deze rubriek in de rekeningen wordt gesproken over de nederste poort en nooit over de Wolferensepoort*.

85. NA, GRRek., inv.nr. 2171.

86. NA, AGH, inv.nr. 1793.

87. NA, GRRek., inv.nr. 2153 over 1433/34. *Daar ook betaling wachter van de nederste poort en de drie wakers*.

88. NA, GRRek., inv.nr. 2156.

89. NA, GRRek., inv.nr. 2160.

90. NA, GRRek., inv.nr. 2156, 2157, 2159, 2160, 2167 en 2173.

91. NA, GRRek., inv.nr. 2169.

92. NA, GRRek., inv.nr. 2170 en 2172.

93. NA, GRRek., inv.nr. 2173.

94. NA, AGH, inv.nr. 1787.

95. NA, GRRek., inv.nr. 2174.

96. NA, GRRek., inv.nr. 2156 en 2157.

97. NA, AGH, inv.nr. 1792.

98. Van Wilgen, *Inventariserend veldonderzoek*, p. 25 en Van Reenen, *Bouwhistorische ondersteuning*, p. 7-8.

99. NA, GRRek., inv.nr. 2160 en 2161.

100. NA, GRRek., inv.nr. 2157.

101. NA, AGH, inv.nr. 1790.

102. H. Bruch, *Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem* (Utrecht, 1940) nr. 78 p. 110 voor de benoeming van Wouter van Heemskerk. Zie *Idem*, nr. 73 p. 106 waarin 'Aernde van Leyenbergh' genoemd wordt als drossaard. Wouter van Heemskerk volgde zijn broer, Gerrit van Heemskerk, op in het drossaardschap.

103. NA, AGH, inv.nr. 1787.

104. NA, GRRek., inv.nr. 2166.

105. NA, GRRek., inv.nr. 2171.

106. *Zie over de veranderende betekenis van het woord sluik Harrie Scholtmeijer, Drie woorden uit de Kalenberger rietteleerstaal*. In: *Taal & Tongval*

55 (2003) p. 157-167.

107. NA, GRRek., inv.nr. 2267 f. 41v. *Er was een staketsel van het Tolhuis tot de Gevangentoren*.

108. NA, GRRek., inv.nr. 2161.

109. NA, GRRek., inv.nr. 2164.

110. NA, GRRek., inv.nr. 2167.

111. NA, GRRek., inv.nr. 2160 en 2167.

112. NA, GRRek., inv.nr. 2178 f. 23. *Claes die cuper maakte bovendien twee tobben om 'onder die gevangen te oirbaeren'*, zie NA, GRRek., inv.nr. 2166. *Het gebruik is me niet duidelijk*.

113. NA, GRRek., inv.nr. 2160.

114. NA, AGH, inv.nr. 1786. *Ook in 1424 werd er door Adries die metseler en knechten gemetseld 'buten aenden Ghevanghentoorn een eynd nyer mueren bider Scut toorn...'*, zie NA, AGH, inv.nr. 1793.

115. NA, AGH, inv.nr. 1787-92

116. NA, AGH, inv.nr. 1788.

117. NA, GRRek., inv.nr. 2164.

118. NA, AGH, inv.nr. 1791 p. 88.

119. NA, AGH, inv.nr. 1792.

120. NA, AGH, inv.nr. 1790. *Over het tresoor geraadpleegd B. Dubbe, Huusraet. Het stedelijk woonhuis in de late middeleeuwen* (Hoorn, 2012) p. 10-15.

121. NA, AGH, inv.nr. 1790. *Het timmerhuis en de keuken stonden ook aan elkaar*.

122. NA, AGH, inv.nr. 1790.

123. NA, AGH, inv.nr. 1787.

124. NA, GRRek., inv.nr. 2163.

125. NA, AGH, inv.nr. 1786 en NA, AGH inv.nr. 2097.

126. NA, AGH, inv.nr. 1787.

127. *Ibidem*.

128. NA, AGH inv.nr. 2097.

129. NA, GRRek., inv.nr. 2176 f. 25v.

130. Robbert Douglas Smith en Kelly DeVries, *The artillery of the dukes of Burgundy* (Woodbridge en Rochester, 2005) p. 234.

131. NA, AGH, inv.nr. 1787.

132. NA, AGH, inv.nr. 1787 en GRRek., inv.nr. 2171.

133. NA, GRRek., inv.nr. 2164, maar ook 2168 voor werk aan de 'wassteyger'.

134. NA, GRRek., inv.nr. 2170.

135. NA, GRRek., inv.nr. 2162, 2163, 2164 en 2170.

136. NA, AGH, inv.nr. 1790.

137. NA, GRRek., inv.nr. 2160 en 2165.

138. NA, GRRek., inv.nr. 2160. *De oude muur dreigde in de gracht te storten*.

139. NA, GRRek., inv.nr. 2164.

140. NA, GRRek., inv.nr. 2170.

141. *Ibidem*.

142. NA, GRRek., inv.nr. 2166.

143. NA, GRRek., inv.nr. 2161. *Zie voor deze wijngaard ook inv.nr. 2156, 2159, 2164 en 2166*.

144. NA, GRRek., inv.nr. 2163.

145. NA, GRRek., inv.nr. 2165.

146. NA, AGH, inv.nr. 1793.

147. *In 1447/48 is er sprake van een nieuwe schotdeur. De sluis lijkt voor de verdediging van het kasteel een zwakke plek. Mogelijk was er dan ook een ijzeren valhek, maar de rekeningen zwijgen daarover. Wel werd er toen een lange boomstam afkomstig uit Wesel voor de zijl gelegd. Zie NA, GRRek., inv.nr. 2167*.

148. NA, GRRek., inv.nr. 2160.

149. G.J. Arends, *Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940* (Delft, 1994) p. 10-11.

150. *Bij het maken van de zijl in 1440/411 staat er dan ook dat ze 'volden die eerde weder om den put'*, zie NA, GRRek., inv.nr. 2160.

151. Arends, *Sluizen en stuwen*, p. 12. *Zo was de zijl in de winter van 1457 verstopt geraakt*, zie NA, GRRek., inv.nr. 2176 f. 25v.

152. NA, GRRek., inv.nr. 2159.

153. NA, GRRek., inv.nr. 2160.

154. NA, AGH, inv.nr. 1790 en GRRek., inv.nr. 2164.

155. NA, AGH, inv.nr. 1787 en 1790.

156. NA, AGH, inv.nr. 1787.

157. NA, AGH, inv.nr. 1788. *Mogelijk werden in dit zitmeubel ook kledingstukken bewaard onder het zitvlak*.

158. Philippe Contamine, *Bouw en inrichting van de privé-ruimte*. In: Philippe Ariès en Georges Duby,

Geschiedenis van het persoonlijk leven. Van het feodale Europa tot de renaissance (Amsterdam, 1988) p. 345-435 *aldaar* p. 362-365.

159. NA, AGH, inv.nr. 1787 en 1790.

160. Dubbe, Huusraet, p. 61-62.

161. NA, GRRek, inv.nr. 2167 en Dubbe, Huusraet, p. 39.

162. Voor de keuken NA, GRRek., inv.nr. 2159 (vloertegels), 2164 (baktrog) en 2172 voor aankoop van vuurstenen voor de haard.

163. NA, GRRek., inv.nr. 2163. In 1444 sneed een timmerman twee planken waar men deze spek onder hing, zie NA, GRRek., inv.nr. 2164.

164. NA, AGH, inv.nr. 1787.

165. NA, GRRek, inv.nr. 2170.

166. NA, GRRek., inv.nr. 2164 en 2170.

167. NA, GRRek., inv.nr. 2164.

168. NA, GRRek., inv.nr. 2165.

169. NA, GRRek., inv.nr. 2166.

170. Ibidem.

171. NA, GRRek., inv.nr. 2163.

172. Dubbe, Huusraet, p. 31.

173. C. Dekker, *Inventaris van het archief van de heren van Putten en Strijen, 1235-1449* (Den Haag, 1960) p. 21. Het archief berust in het Nationaal Archief te Den Haag.

174. NA, GRRek., inv.nr. 2159.

175. NA, GRRek., inv.nr. 2165.

176. NA, GRRek., inv.nr. 2160, 2162 en 2164.

177. NA, GRRek., inv.nr. 2163.

178. Dit vertrek wordt genoemd in NA, GRRek., inv.nr. 2160 en 2168. In 1451 wou men 12.000 stenen aanwenden om de staetkamer te herstellen, maar hiervan werd afgezien ‘om der sterften will die doe was’, zie NA, GRRek., inv.nr. 2171. In 1450 en 1452 heerste er pest in Dordrecht, zie Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, bijlage 1, p. 225.

179. NA, AGH, inv.nr. 1788 en NA, GRRek., inv.nr. 2170. Een bedstede was haast altijd omgeven met een gordijn die vaak aan ijzeren roeden hingen. Soms hadden ze dus een hemel, maar dat was niet

altijd het geval, zie Dubbe, Huusraet, p. 65.

180. NA, GRRek., inv.nr. 2181.

181. NA, GRRek., inv.nr. 2167.

182. NA, GRRek., inv.nr. 2163 en 2171.

183. NA, GRRek., inv.nr. 2164.

184. NA, GRRek., inv.nr. 2165. Hierbij is uitgegaan van een Rijnlandse roede van 14,19 m².

185. NA, GRRek., inv.nr. 2163.

186. NA, GRRek., inv.nr. 2162.

187. NA, AGH, inv.nr. 1787.

188. NA, GRRek., inv.nr. 2164.

189. NA, AGH, inv.nr. 1787 en 1788.

190. NA, GRRek., inv.nr. 2164. Er werd toen een glas vermaakt. Waarschijnlijk was er slechts een kleine raampartij aan de hofzijde van deze toren.

191. NA, AGH, inv.nr. 1789.

192. NA, AGH, inv.nr. 1787 en 1788.

193. NA, GRRek., inv.nr. 2161.

194. NA, AGH, inv.nr. 2097.

195. NA, GRRek., inv.nr. 2162.

196. NA, GRRek., inv.nr. 2169.

197. NA, AGH, inv.nr. 1787.

198. NA, AGH, inv.nr. 1785, 1787 en 1790.

199. NA, GRRek., inv.nr. 2166.

200. NA, GRRek., inv.nr. 2161 en 2164. Het is nog onduidelijk wie die Volkwin was.

201. NA, GRRek., inv.nr. 2163 en 2172.

202. NA, GRRek., inv.nr. 2170.

203. NA, GRRek., inv.nr. 2166. Twee jaar eerder maakte hij een emmer, zie NA, GRRek., inv.nr. 2164.

204. NA, GRRek., inv.nr. 2178 f. 23.

205. NA, AGH, inv.nr. 1793. Tevens rentmeester van Leerdam en Schoonrewoerd.

206. Bruch, Dirck Franckensz. Pauw, p. 50-53.

207. A. de Vries, *Gorinchem en het beleg van Huis Altena*, In: *Oud-Gorcum Varia* nr. 69 (Gorinchem, 2011) p. 35-43.

208. Bruch, Dirck Franckensz. Pauw, p. 60.

209. Idem, p. 62.

210. H. Bruch, *Middeleeuwsche rechtsbronnen van Gorinchem* (Utrecht, 1940) nr. 43 p. 59. Dat men vanuit de stad op de belegeraars schoot, blijkt uit

Bruch, Kronijcke, p. 63.

211. F.H.W. Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot op heden* (Nijmegen, 1869) p. 197.

212. Ilse Boeren, Sara Adriaensens (e.a.) *Een archeologische evaluatie en waardering van houtskoolmeilers in het Zoerselbos, Zoersel, provincie Antwerpen* (z.p., 2009). Te raadplegen via <https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/STUA/10/STUA010-001.pdf>

213. T.C. Winkler, *Kennis en kunst* (Haarlem, 1869) lemma ‘Brandhout en houtskool’, p. 228-231.

214. De Beierse gulden was 28½ leeuw waard.

215. Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, p. 193.

216. Idem, p. 192.

217. Brandenwijn werd in 1479 te Arnhem geleverd aan Hans den busmeister, zie *Algemene konst en letterbode* voor het jaar 1818 (Haarlem, 1818) p. 109.

218. De rekening is opgemaakt in Hollandse schild van 35 leeuwen. Een Beierse gulden was 28½ leeuw waard en een tuin bedroeg 1½ leeuw.

219. NA, Collectie Jacob van Deventer, 4.DEF inv.nr. 1.4-5.

220. René van Dijk, *Gorinchem gekarteerd door Jacob van Deventer en Pieter Sluyter*. In *Caert-thresoor* 9e jrg. (1990) p. 42-44 *aldaar* p. 42.

221. Ibidem.

222. R.F. van Dijk en P.C.J. van der Krogt, *Gorinchem en Woudrichem*. In *Kaartbeschrijvingen map 1 Zuid-Holland, De stadsplattegronden van Jacob van Deventer* (Alphen aan den Rijn, 1992) s.p.

223. Madrid, Biblioteca Nacional de España, MS Res 207, nr. 17 f. 22v-23r.

224. Dat verklaart niet het gebouw in de Molenstraat (nr. 10). Indien dit inderdaad het Weeshuis is, het ontstond immers in 1557/58, dan werd de kaart na dat jaar vervaardigd. De kartering kan van eerdere datum zijn.

225. H.P. Deys, *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Resultaten van recent onderzoek te Madrid*. In *Caert-Thresoor* jrg. 8 (1989) p.81-95

aldaar p. 85.

226. Van 't Hoff, *Jacob van Deventer, keizerlijk-koninklijk geograaf* (Den Haag, 1953) p. 13.

227. J.C. Visser, *Inleiding*. In: *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer* (Weesp-Alphen aan den Rijn, 1992-2001) s.p.

228. Ibidem.

229. Dit gaat terug op 2 Korintiërs 7 waarin staat dat de mens slechts een aarden pot is voor een schat, het leven, dat niet van onszelf is maar ons door God gegeven.

230. Guus Koets, *Het blad met de stadsgezichten van Groningen, Gorinchem en Brouwershaven uit de Civitates Orbis Terrarum*. In: *Caert-Thresoor* jrg. 22 (2003) p. 112-116.

231. Staatsarchiv te Wenen; België D.D. 237 fol. 387. Een kopie in het Gelders Archief, Kaartenverzameling inv.nr. 704.

232. Merlijn Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530* (Nijmegen, 2013) p. 241 en 337-338. In 1526 was Keldermans in Gorinchem en vertrok naar Leerdam, mogelijk samen met Jacob Snoek, om te spreken met Floris van Egmond. Ter sprake zou o.a. komen de aankoop van de heerlijkheid Spijk, zie NA, Nassause Domeinraad. Raad en Rekenkamer te Breda, inv.nr. 1029.

233. Mogelijk gaat het om de grens tussen het gebied behorend bij de Linge(haven) en de grafelijke stroom. Schippers die niet tolvrij voeren, dienden dan voorbij deze lijn tol te betalen.

234. <https://www.archeologiegorinchem.com/projectenoverzicht/blauwe-toren-1999/geraadpleegd> op 20 juni 2017. Meer een fantasievoorstelling, en daarom hier niet gebruikt, is de tekening van Willem Schellinks in het Rijksmuseum, objectnummer RP-T-1897-A-3486.

235. Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel*, p. 309-310.

236. Dit waren valkuilen die tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden aangelegd als defensief middel ter

bescherming van verdedigingswerken.

237. *Filips van Kleef was heer van Ravenstein en een vooraanstaand veldheer tijdens Maximiliaan van Oostenrijk. Bij Ravenstein liet hij een bolwerk aanleggen met ondergrondse kazematten naar oud-Italiaans vestingmodel. Mogelijk was hij in Gorinchem ook betrokken bij vernieuwingen aan stedelijke verdedigingswerken. Het is daarom van belang vast te stellen wanneer hij verbonden was aan het kasteel te Gorinchem (of Loevestein).*

238. *Lees voor almeyen het woord hameien. Het gaat dan om draaibomen of een beweegbaar hekwerk.*

239. *Zie bijvoorbeeld NA, GRRek., inv.nrs. 2246 en 2248 betreffende glas- en slootwerk op Loevestein. De ‘Barbarije’ te Loevestein bestaat nog steeds en is een ronde toren op de voorburcht die in gebruik was als kruittoren, zie Ronald Stevert, Gelderland. Monumenten in Nederland (Zwolle, 2000) p. 277.*

240. *A.J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek, lemma Gorinchem p. 677.*

241. *Adrienne Keizer en Wim Mazzola, Tolhuis te Gorinchem (Delft, 1975, ongepubl. scriptie) p. 16-17 en tekening ‘rekonstructie’.*

242. *Walter Kramer, Tolhuis te Gorinchem (z.p., 1987) wijst op het bestaan van een tweede spiltrap in de huidige toren die mogelijk toegang gaf tot het poortgebouw zoals voorgesteld door Van der Ulft.*

243. *NA, GRRek., inv.nr. 2163.*

244. *W.F. Emck, Oude namen van huizen en straten der gemeente Gorinchem, p. 521.*

245. *Verschenen in Ludolf Smits, Schatkamer der Nederlandsche Oudheden (Amsterdam, 1711).*

246. *Verschenen in Jacop van Lennep, Merkwaardige kasteelen in Nederland, Deel 1 (Amsterdam, 1854) bij het hoofdstuk ‘Het kasteel van Arkel’. Zijn verhaal gaat dan ook helemaal over de Heren van Arkel.*

247. *NA, AGH, inv.nr. 1787.*

248. *De aanwezigheid van Margaretha van Bourgondië in Matthys Balen, Beschryvinge der stad Dordrecht (Dordrecht, 1677) boek IV, p. 766.*

249. *P.M. Floore, Programma van Eisen. Archeologisch inventariserend onderzoek door middel van proefsleuven en sloopbegeleiding, Buiten de Waterpoort te Gorinchem (Zaandijk, 2015).*

250. *L.R. van Wilgen, Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en archeologische begeleiding ‘plangebied Buiten de Waterpoort. Evaluatierapport (Gorinchem, 2017) en W.G. van Reenen, Bouwhistorische ondersteuning bij een archeologische opgraving, Buiten de Waterpoort 2-6 (Leerdam, 2017).*

251. *Archeoloog Antoine Mientjes deed al voor het verschijnen van het rapport de uitspraak ‘Op basis van de veldwerkresultaten tot nu toe kunnen we alleen concluderen dat we een deel van de stadsmuur en een toren hebben gevonden, die deel uitmaakten van de laatmiddeleeuwse vestingwerken van Gorinchem’, zie <https://www.archeologiegorinchem.com/2017/01/15/2534/geraadpleegd> op 2 juli 2017. En in een persbericht dat de gemeente op 25 nov. 2016 liet uitgaan, werd ook al gesproken over een stadsmuur.*

252. *Bruch, Middeleeuwsche rechtsbronnen, nr. 27 p. 44-45.*

253. *J. Hollestelle, De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560 (Arnhem, 1976) p. 134.*

254. *NA, AGH, inv.nr. 1787.*

255. *Hieruit zou men kunnen lezen dat er een dubbele gracht was. Dit was volgens mij slechts een tijdelijke situatie, wat te maken had met het verbreden en verdiepen van de gracht inclusief kademuren en het maken van een portaal in het midden van de brug buiten de Wolpherensepoort.*

256. *NA, AGH, inv.nr. 1787.*

257. *NA, AGH, inv.nr. 1791 p. 52.*

258. *Kemp, Leven der doorluchtige heeren van Arkel, p. 339. Dit gaat terug op Anthonis de Roovere, De excellente cronike van Vlaenderen (Antwerpen, 1531) f. 142.*

Bijlage 1 - De Ravetsteeg

Bert Stamkot was lang de mening toegedaan dat het kasteel van Willem VI gelegen was ten zuiden van de Revetsteeg, zie hoofdstuk 1. Een van zijn argumenten was de straatnaam zelf.¹ Deze werd eerder door Van Peer in verband gebracht met verdedigingswerken en Stamkot volgde hem hierin. De laatste verwees hierbij naar het Rabot in Gent, een middeleeuwse stadstoren met waterpoort. Volgens Stamkot waren zowel die naam als die van de Revetsteeg ontleend aan het Oudfrans werkwoord *rabattailler* dat wij in ons taalgebied kennen als ‘ravotten’.² Hierbij verwees Stamkot tevens naar het gevecht dat op 1 december 1417 in de Revetsteeg plaatsvond. Feitelijk gaf hij daarmee twee (alternatieve) verklaringen. De naam van de steeg zou volgens hem dan ontleend zijn aan een verdedigingswerk dan wel aan het bewuste gevecht.

In het Middelnederlands woordenboek staat bij het lemma ‘rabat’ dat er waarschijnlijk verschillende woorden zijn samengevloeid in het middelnederlands *rabat* (*rebat*) dat zeer uiteenlopende betekenissen heeft.³ De samenstellers van het woordenboek schrijven: ‘Voor een deel is het een afleiding van fra. *rabattre*, een samenstelling van *abattre*, dat “neerslaan, naar de laagte brengen, verlagen” beteekent, doch ook “samendrijven, opjagen”

(o.a. van wild).’ Ze onderscheiden maar liefst negen verschillende betekenissen voor rabat. Gezien de strijd in 1417 liggen de eerste twee betekenissen voor de hand. De naam van de steeg zou dan afgeleid zijn van betekenis 1 (rumoer, opschudding, lawaai, alarm, kabaal) of betekenis 2 (twist, onenigheid, gekijf of ruzie). Toch blijkt dit niet het geval.

De Revetsteeg ontleend zijn naam juist aan een geheel andere betekenis, namelijk die van kaatsbaan. Het kaatsspel was in de middeleeuwen razend populair. Bij het spel moest een bal naar een andere speler geworpen worden, al dan niet over een in het midden gespannen net. Dit

gebeurde aanvankelijk met de hand (soms voorzien van een handschoen) maar in de 16^e eeuw begon de elite ook gebruik te maken van rackets. De overeenkomst met het huidige tennisspel zal duidelijk zijn. Zeker beter gesitueerden konden dit spel spelen in een kaatsbaan, dit was een ommuurde baan die soms zelfs overdekt was. Een dergelijke kaatsbaan werd ook wel ravet genoemd. Enkele voorbeelden elders. Een keur in Delft luidde ‘Dat men in die ravetten geen ballen duerder vercoopen en sal moeten, dan ses omme een stuver’.⁴ Bij de stadsherberg van Breda lag een ‘raveth’ dat vensters en kozijnen kende en waarschijnlijk overdekt was. In 1537 ging jongeling daar er vandoor met een geldbuidel, mogelijk van zijn tegenstander.⁵ Amsterdam kende eind

15^e eeuw eveneens een ‘revet’ en een Revetsteeg aldaar.⁶ De steeg Kaatsbaan in Leeuwarden gaf toegang tot een ravet.⁷

Emck kwam deze kaatsbaan tussen 1556 en 1563 tegen in Gorcumse bronnen.⁸ Het huis ‘De Caetsbaan’ was gelegen in de Molenstraat op de hoek van de Revetsteeg. In 1563 was Jan Snoeck Jacobsz eigenaar van het huis en bijbehorende erf. De familie Snoeck droeg in 1589 aan Lambert Reyersz over ‘een huysinge ende hofstede zoe groot ende cleyn als dat staende ende gelegen is inde Moelenstraet opten hoeck vande Ravetsteeghe met het erf daer after aen responderende twelck de Caetsbaen plach te wesen’.⁹ Deze aan de noordzijde van de Revetsteeg gelegen kaatsbaan gaf de naam aan de steeg. De naam ‘Ravetsteeg’ komt voor het eerst voor in 1541.¹⁰

In Leiden dienden de ‘caetsbanen, revetten, cloetbanen ende keylbanen’ op tien roeden afstand staan van kerken, kloosters en godshuizen.¹¹ Ook in Gorinchem werden er regels gesteld aan het kaatsen bij dergelijke instellingen en het raadhuis.¹² Concentratie in gebed en bij het schrijven van geestelijke werken ging duidelijk boven de pret van de jeugd. Boetes konden zelfs op de ouders worden ver-

haald. Jammer genoeg weten we niet precies hoe het spel in Gorinchem gespeeld werd. Werd er inderdaad gespeeld met rackets en een net? Mogelijk dat het rechterlijk archief daar ooit nog duidelijkheid over geeft.

1. Stamkot, OGV jrg. 23, p. 22-23.
2. Een rabot is ook een keersluis in een waterloop. De naam van de Gentse toren is waarschijnlijk daaraan te danken.
3. Verwijs en Verdam, Middel Nederlands woordenboek (Den Haag, 1907) deel VI kol. 937-939.
4. J. Soutendam (ed.) Keuren en Ordonnantien der stad Delft (Delft, 1870) p. 79, nr. 3.
5. Cees de Bondt, ‘Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...?’ Tennis in Nederland tussen 1500 en 1800 (Hilversum, 1993) p. 75.
6. Idem, p. 91-92. Verbasterd naar de Servetsteeg, zie bijvoorbeeld Amsterdamse courant 26-7-1788 p. 3.
7. W. Dolk, Leeuwarder straatnamen (Leeuwarden, 1969) p. 28.
8. RAG, Manuscript van Oude namen van huizen en straten in Gorinchem door W.F. Emck, nrs. 1065-1067.
9. RAG, RA inv.nr. 99 f. 26v.
10. Emck, Oude namen van huizen en straten in Gorinchem (Gorinchem, 1914) p. 53. Hij noemt ook Rivetsteeg als alternatieve spelling.
11. H.G. Hamaker, De middeleeuwsche keurboeken van de stad Leiden (Leiden, 1873) nr. 89 p. 258.
12. Bruch, Middeleeuwsche rechtsbronnen nr. 31 p. 212, nr. 33a p. 213, nr. 33d p. 216 en nr. 34c p. 217.

Bijlage 2 - Aanvullend bouwhistorisch onderzoek

De gemeenteraad besprak onlangs de gevonden ‘kasteelmuur’. Oud-Gorcum had deze studie als voorpublicatie naar de raadsleden gestuurd. Besloten werd dan ook dat er een aanvullend bouwhistorisch onderzoek moest plaatsvinden waarin expliciet gekeken werd of er nu een stadsmuur dan wel een kasteelmuur was opgegraven. Dit onderzoek van de heer Hundertmark kwam eind augustus 2017 gereed, waarbij natuurlijk ook gebruik is gemaakt van het voor u liggend onderzoek. Zijn bevindingen worden hier kort besproken. Ze konden niet worden verwerkt in de eerdere pagina’s.

Hij kwam tot de volgende conclusie:

‘Met het aanvullend bouwhistorisch onderzoek is komen vast te staan dat er geen sprake is van een stuk stadsmuur maar dat het restanten van zowel de voor- als hoofdburcht betreffen van een kasteelmuur van het kasteel de Blauwe Toren. Deze nieuwe zienswijze is vooral gebaseerd op de vastgestelde bouwfasering van het muurwerk.’

Hiermee onderschreef de bouwhistoricus de bevindingen in deze publicatie.

Kijkend naar de opgegraven muurresten zag Hundertmark drie verschillende bouwperiodes. De eerste liep van 1412

tot 1461, de bouw vond vooral plaats onder graaf Willem VI en zijn dochter Jacoba van Beieren. In de periode 1461-1479 werd de hoofdburcht van het kasteel grondig verbouwd door de toevoeging van twee enorme ronde torens waaronder een omgrachte donjon: de Blauwe Toren. In 1463 – in de publicatie staat 1563 – is er sprake van het schoonbikken van sloopstenen (voor hergebruik), die afkomstig waren van een woonvleugel van het kasteel. Vervolgens werd het kasteel in de periode 1522-1525 nogmaals verbouwd. Faseringen die worden onderschreven door historisch onderzoek.

Hier zijn vooral zijn bevindingen ten aanzien van de eerste periode van belang. Hij stelt:

‘We hebben hier dan ook te maken met de zuidoostelijke hoektoren van de hoofdburcht en zuidmuur van de voorburcht. De hoektoren sloot vermoedelijk aan op een woonvleugel van de hoofdburcht gezien de positionering van de langsvleugel op de voorburcht, direct er tegenover aan de overzijde van de gracht. De bouw van de hoektoren van de hoofdburcht, de schildmuur van de voorburcht met aan de binnenzijde de langsvleugel en de toevoeging van een storkoker tegen de schildmuur en een beer tussen voor- en hoofdburcht is vermoedelijk tot stand gekomen in de periode

1412-1417. Er is zowel sprake van het gebruik van nieuwe steen als sloopsteen. Zo is een funderingsboog uitgevoerd in sloopstenen, vermoedelijk afkomstig van de gesloopte burcht van de Heren van Arkel. De baksteenformaten van de hergebruikte stenen zijn: 28 / 29 x 14 / 14½ x 6½ / 7 cm. en kunnen in de dertiende eeuw worden gedateerd.

Aangezien het muurwerk van de hoektoren en schildmuur geen funderingswerk betreffen maar opgaand muurwerk, zijn deze in nieuwe stenen opgetrokken. De

baksteenformaten van de nieuwe steen is: 24½ / 25 / 25½ x 11½ / 12 x 5 / 5½ cm., en zijn in de periode 1412-1417, de bouwperiode van het grafelijke kasteel, te dateren. Zo zijn voor de bouw van de stadsmuur in de tweede helft van de veertiende eeuw grotere formaten gebruikt: 25 x 12 x 6 cm. De door Van Reenen aangehaalde steenhouwchronologie, met een datering van de scharreerslagafwerking van de Ledestein in de periode 1400/1420-1430/1450, onderschrijft deze op baksteenformaten gebaseerde datering.’

Hij maakte de volgende reconstructie hoe het kasteel er in deze periode eruit gezien kan hebben.

Het onderzoek van Hundertmark geeft ook duidelijkheid over de plaats van de zuidelijke kasteelmuur. De aangetroffen stortkoker wil volgens hem zeggen dat de schildmuur oorspronkelijk met de voet in het water gestaan heeft. De hoektoren van de hoofdburcht kende een plint die 'een in Ledesteen uitgevoerde basement heeft, tegen het schuren van het stromende water'. Hij stelt dat in het begin van de 16^e eeuw een aarden wal werd aangelegd tegen de zuidzijde van de hoofd- en voorburcht. Toen zullen de kanonschietgaten van de geschutskelder zijn dichtgezet en de stortkoker raakte vermoedelijk in ongebruik. De datering van het jongste aardewerk in deze stort-

koker dateert dan ook begin 16^e eeuw. Dit geeft dus mogelijk een gewijzigd beeld ten aanzien van de loop van de Oude Wolpherensedijk, zoals in deze publicatie voorgesteld op pag. 26. Hopelijk geeft archeologisch onderzoek in de toekomst duidelijkheid waar deze dijk precies liep en hoe dat zich verhiel tot de eerste bouwphase van het kasteel.

-
1. H. Hundertmark, *Vestingwerk of kasteel? Aanvullend bouwhistorisch onderzoek archeologische opgraving Buiten de Waterpoort 2-6 te Gorinchem* (Oss, 2017).
 2. *Idem*, p. 30.

